

ΠΡΑΞΗ:

**«ΘΑΛΗΣ-ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ-
Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής και
διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας»**

Κωδικός MIS 380421

ΥΠΟΕΡΓΟ:

**«Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής
και διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας»
και α/α «01»**

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:

**«Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» (Ε.Π.Ε.Δ.Β.Μ.) 2007-2013
Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων**

ΑΞΟΝΑΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑΣ 11:

**«Ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου για την προαγωγή της έρευνας και της
καινοτομίας στις 3 Περιφέρειες Σταδιακής Εξόδου»**

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ:

«ΘΑΛΗΣ»

Η Πράξη συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.) και από εθνικούς πόρους, μέσω του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων (Π.Δ.Ε.) του Υπουργείου Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων

Παραδοτέο

Παραδοτέο Π3.3.1.: «Ένας κατάλογος και καρτέλες δεικτών που θα χρησιμοποιηθούν στην έρευνα.».

Υποδράση 3.3: Δείκτες Ανθρώπινου Δυναμικού

Δράση 3: Χωρική οργάνωση και Ανθρώπινο κεφάλαιο

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Για την εκπόνηση του παραδοτέου απασχολήθηκαν τα κάτωθι μέλη της ομάδας έργου :

ΜΕΛΗ ΚΥΡΙΑΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ (Κ.Ε.Ο.)

Ελένη Ανδρικοπούλου

Γρηγόρης Καυκαλάς

ΜΕΛΗ ΟΜΑΔΑΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ (Ο.Ε.Σ.)

Γεωργία Γεμεντζή

Ελισάβετ Θωίδου

Χριστίνα Κακδέρη

Κωνσταντινίδου Δήμητρα

Θεσσαλονίκη, 30/11/2015

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση(Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΩΣ
ΒΑΣΙΚΗ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑ ΤΗΣ
ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗΣ ΚΑΙ
ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

ΘΑΛΗΣ - ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 'ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ'

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ερευνητικό Πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ

Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής και διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας.

ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 3

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ελένη Ανδρικοπούλου

Γεωργία Γεμενετζή

Ελισάβετ Θωίδου

Χριστίνα Κακδέρη

Γρηγόρης Καυκαλάς

Δήμητρα Κωνσταντινίδου

Δ3. Χωρική οργάνωση και ανθρώπινο κεφάλαιο

Παραδοτέο: Π3.3.1: Δείκτες Ανθρώπινου Δυναμικού

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής και διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας

3. ΧΩΡΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΠΑΡΑΔΟΤΕΟ: Π3.1.1: ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Περιεχόμενα

1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΣΤΗ ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ	4
1.1 Θεωρητικές προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης	5
1.1.1. Εισαγωγή: Το γενικό πλαίσιο της χωρικής ανάπτυξης.....	5
1.1.2. Χώρος και οικονομικές δραστηριότητες: ευελιξία, καινοτομία, κοινωνικό κεφάλαιο6	
1.2 Περιφερειακή καινοτομία, γνώση και ανθρώπινο δυναμικό.....	9
1.2.1 Εισαγωγή	9
1.2.2 Ανθρώπινο κεφάλαιο και καινοτομία στις θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης 10	
1.2.3 Χωρικά δίκτυα και σχέσεις για τη μετάδοση της τεχνολογικής γνώσης.....	12
1.2.4 Κατευθύνσεις και προτάσεις πολιτικής	14
1.3 Προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης και ανθρώπινο δυναμικό	15
1.3.1 Παράγοντες χωρικής ανάπτυξης και ανθρώπινο δυναμικό	15
1.3.2 Ανθρώπινο κεφάλαιο, εδαφικό κεφάλαιο και εδαφική ελκυστικότητα	17
1.3.3 Παράγοντες εδαφικής ελκυστικότητας: μια διαφορετική θεώρηση.....	20
1.4 Χωρική ανθεκτικότητα και η σημασία του ανθρώπινου δυναμικού	22
1.4.1 Μορφές χωρικής ανθεκτικότητας	22
1.4.2 Ανθρώπινο δυναμικό και μορφές χωρικής ανθεκτικότητας.....	24

1.5	Χωρική ανάπτυξη, ανθρώπινο κεφάλαιο και οριοθέτηση των τοπικών αγορών εργασίας.....	27
1.5.1	Χωρική ανάπτυξη και ανθρώπινο κεφάλαιο.....	27
1.5.2	Οριοθέτηση των τοπικών αγορών εργασίας.....	28
1.6	Διαπιστώσεις: Ο ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη.....	34
2.	ΧΩΡΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ 'ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ' ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ.....	38
2.1	Χωρική οργάνωση και χωρικές διαφοροποιήσεις.....	38
2.1.1	Οι κλίμακες του χώρου.....	38
2.1.2	Η οργάνωση του χώρου και η οριοθέτηση της αστικής κλίμακας.....	39
2.2	Πολυκεντρική χωρική οργάνωση.....	41
2.2.1	Η σημασία της πολυκεντρικότητας για τη χωρική ανάπτυξη.....	41
2.2.2	Η έννοια της πολυκεντρικότητας.....	45
2.3	Ανθρώπινο δυναμικό και χωρική οργάνωση.....	50
2.3.1	Ανθρώπινο δυναμικό και ανάπτυξη: η χωρική διάσταση.....	50
2.3.2	Τυπολογίες περιοχών.....	53
2.3.3	Ερευνητικά ερωτήματα και το πλαίσιο των υποθέσεων εργασίας.....	59
	Βιβλιογραφία.....	61

1. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΣΤΗ ΧΩΡΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Στο πρώτο μέρος του παραδοτέου αυτού παρουσιάζεται η θεωρητική συζήτηση για τη χωρική ανάπτυξη και το ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού σε αυτήν. Η παρουσίαση επικεντρώνεται αφενός στις νέες θεωρητικές απόψεις που ενσωματώνουν τις αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών σε ό,τι αφορά τα ζητήματα της χωρικής ανάπτυξης και αφετέρου σε ειδικότερες πλευρές τους που συνδέονται με το ανθρώπινο δυναμικό, με έμφαση στη σημασία της καινοτομίας και κατ' επέκταση της γνώσης. Επιχειρείται να εντοπιστούν οι χωρικές διαστάσεις των θεμάτων αυτών και η σύνδεσή τους με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών.

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο κεφάλαιο που ακολουθεί παρουσιάζονται οι αφετηρίες και το πλαίσιο της χωρικής ανάπτυξης μετά τη δεκαετία του 1970 καθώς και οι 'αναδυόμενες τάσεις' των προσεγγίσεων γύρω από νέες έννοιες που χαρακτηρίζουν τη σχέση χώρου και οικονομικών δραστηριοτήτων. Το δεύτερο κεφάλαιο συνοψίζει τον τρόπο προσέγγισης των παραπάνω θεωριών ως προς το ανθρώπινο δυναμικό, εστιάζοντας σε έννοιες που αναγνωρίζουν τη γνώση που οδηγεί στην καινοτομία. Στο τρίτο κεφάλαιο, η θεώρηση του ανθρώπινου δυναμικού με επίκεντρο το χώρο συνδέεται με το πλαίσιο της χωρικής ανταγωνιστικότητας, του εδαφικού κεφαλαίου και της εδαφικής ελκυστικότητας. Μια νέα οπτική με την έννοια της χωρικής ανθεκτικότητας, που θέτει τη διάσταση των κινδύνων που εμφανίζονται εξαιτίας της οικονομικής και της περιβαλλοντικής κρίσης, παρουσιάζεται στο τέταρτο κεφάλαιο, με έμφαση στη διαφοροποίηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού στις διαφορετικές μορφές χωρικής ανθεκτικότητας και στο θέμα του προσδιορισμού των χωρικών ενοτήτων αναφοράς. Στο πέμπτο κεφάλαιο διερευνάται από την πλευρά των αγορών εργασίας πως το ανθρώπινο δυναμικό συνδέεται με τη χωρική/εδαφική διάσταση, με τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων περιοχών. Τέλος, οι διαπιστώσεις επιχειρούν να εντοπίσουν βασικά σημεία της σχέσης ανθρώπινου δυναμικού με τη χωρική ανάπτυξη με έμφαση στις επιμέρους χωρικές διαστάσεις που παρουσιάζονται.

1.1 Θεωρητικές προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης¹

1.1.1. Εισαγωγή: Το γενικό πλαίσιο της χωρικής ανάπτυξης

Με την παγκόσμια κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1970 και την αδυναμία του μέχρι τότε κυρίαρχου τρόπου ανάπτυξης να στηρίξει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, ενεργοποιούνται νέες δυνάμεις και διαδικασίες που χαρακτηρίζονται από μια διαφορετικού τύπου οικονομική γεωγραφία. Οι ρυθμοί ανάπτυξης των αναπτυσσόμενων περιφερειών ανακόπτονται δραστικά, ιδιαίτερα στο βαθμό που στηρίζονταν στους κλάδους μαζικής παραγωγής (π.χ. αυτοκίνητα, ηλεκτρικές συσκευές) και ενδιάμεσων εισροών (π.χ. χάλυβας, χημικά προϊόντα) ενώ οι μητροπολιτικές περιοχές αντιμετωπίζουν πρωτοφανή σε έκταση αποβιομηχάνιση και διόγκωση της διαρθρωτικής ανεργίας.

Στη δεκαετία του 1980 ορισμένες ενδιάμεσες περιοχές αναδεικνύονται σαν περιοχές εγκατάστασης μονάδων παραγωγής που έχουν διαχωριστεί από τις επιτελικές λειτουργίες των επιχειρήσεων στα πλαίσια της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου καθώς επίσης και σαν προνομιακό πεδίο εκδήλωσης νέων επιχειρηματικών πρωτοβουλιών μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων. Πολλοί μελετητές ανάγουν αυτό το φαινόμενο στη σχετική απομόνωση αυτών των περιοχών από την πλήρη διείσδυση του προηγούμενου μοντέλου ανάπτυξης και στη διατήρηση κάποιας βιομηχανικής παράδοσης που επιτρέπει τη γόνιμη εισαγωγή νέας τεχνολογίας και νέων μορφών οργάνωσης.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και της γεωπολιτικής διαίρεσης της Ευρώπης, ο δραστικός μετασχηματισμός του ρόλου των εθνικών κρατών και των γεωπολιτικών ισορροπιών σε συνδυασμό με την εμφάνιση νέων κοινωνικών και γεωγραφικών ανισοτήτων και μεταναστευτικών ροών, την ανάγκη διαχείρισης της περιβαλλοντικής κρίσης, την εισαγωγή νέων τεχνολογιών σε κρίσιμους τομείς και την αναζήτηση νέων μορφών διακυβέρνησης αποτέλεσαν τα χαρακτηριστικά πεδία του φάσματος των ζητημάτων που συνδέονται με τον έλεγχο και τον προσανατολισμό της χωρικής ανάπτυξης σε ένα πλαίσιο όπου η σύνθεση του τοπικού με το παγκόσμιο αποκτά κρίσιμο και καθοριστικό ρόλο.

Ο μηχανισμός της σύνθεσης του τοπικού με το παγκόσμιο ανάγεται στη λειτουργία της παγκόσμιας αγοράς και τη διαδικασία διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Η εκ των πραγμάτων επιλεκτική και άνιση διείσδυση του κεφαλαίου σε κλάδους και περιφέρειες, διαφοροποιεί τις υλικές προϋποθέσεις της τοπικής ανάπτυξης αυξάνοντας τη χωροθετική ευελιξία του κεφαλαίου. Σε κάθε περίπτωση, η διαδρομή κάθε περιοχής παραμένει ανοιχτή προς κάθε κατεύθυνση καθώς η συνολική διαδικασία αποκαλύπτει την ενότητα του 'οικονομικού' και του 'πολιτικού' στοιχείου μέσα στο γεωγραφικό χώρο. Η επιβολή της 'πειθαρχίας' του κλάδου και της ελεύθερης αγοράς αντιπαράκειται στην περιφερειακή ή τοπική ολοκλήρωση που εκφράζει τις πολιτικές διεκδικήσεις για αυτοδύναμη και ανεξάρτητη ανάπτυξη.

¹Η ενότητα 1.1 βασίζεται στο κεφάλαιο Γ. Καυκαλάς, 'Το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης: εξέλιξη και βασικές συνιστώσες' από το βιβλίο Καυκαλάς Γ., επιμέλεια, 2004, *Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης: Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, σσ.15-37.

Στο πλαίσιο αυτό εμφανίστηκαν πολλές νέες προσεγγίσεις για την κατανόηση της χωρικής ανάπτυξης εισάγοντας έννοιες όπως η 'ευέλικτη εξειδίκευση, η 'θεσμική πυκνότητα', το 'κοινωνικό κεφάλαιο', οι 'βιομηχανικές συνοικίες', οι 'περιοχές σύστημα', οι 'έξυπνες' ή 'καινοτόμες' περιοχές, κλπ. Βασικές κατευθύνσεις που συνδέουν τη χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων με τη χωρική ανάπτυξη είναι αφενός η θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος που αναφέρεται στη διαδικασία ειδίκευσης των διαφόρων παραγωγικών συστημάτων (κυρίως σε εθνικό επίπεδο) και η λεγόμενη 'νέα οικονομική γεωγραφία' που εστιάζεται στις τάσεις χωρικής συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων.

1.1.2. Χώρος και οικονομικές δραστηριότητες: ευελιξία, καινοτομία, κοινωνικό κεφάλαιο

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 εμφανίστηκαν πολλές νέες προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης που προσπάθησαν να απεμπλακούν τόσο από την αυστηρότητα και το δεσμευτικό χαρακτήρα συνολικών θεωρητικών σχημάτων προηγούμενων περιόδων όσο και από τη στενά τυπολατρική παράδοση ορισμένων θετικιστικών προσεγγίσεων. Οι αναδυόμενες αυτές τάσεις επιδιώκουν να ικανοποιήσουν την εμπειρική σχετικότητα, τη θεωρητική συνοχή και την πρακτική αποτελεσματικότητα των προτεινόμενων εννοιολογικών πλαισίων με κεντρικό πυρήνα την αναβάθμιση της σημασίας του χώρου και εμπειρικό πεδίο εφαρμογής τα διαφορετικά επίπεδα εδαφικών ενοτήτων με ιδιαίτερη έμφαση στο επίπεδο της περιφέρειας. Αυτή η αναβίωση της περιφέρειας συνάδει με τη γενικότερη έμφαση στο τοπικό επίπεδο και τη διαφορετικότητα που συνοδεύουν την απομάκρυνση από τη μαζική παραγωγή, τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και τις τάσεις παγκοσμιοποίησης. Ο Storper (1997) αποδίδει αυτή την στροφή στην προσδοκία ότι η περιφέρεια μπορεί να αποτελέσει το θεμελιώδη πυρήνα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Οι βασικές συνιστώσες των αναδυόμενων τάσεων συνθέτουν με διαφορετικό βαθμό έμφασης τις θεσμικές διαστάσεις, τις διεπιχειρησιακές σχέσεις και την τεχνολογική αλλαγή ως το πλαίσιο της χωρικής ανάπτυξης σε περιφερειακό επίπεδο. Αντίστοιχα οι επιμέρους θεωρητικές προσπάθειες χαρακτηρίζονται από κάποια κεντρική έννοια-κλειδί όπως για παράδειγμα η 'θεσμική πυκνότητα', το 'κοινωνικό κεφάλαιο', η 'μαθησιακή ή καινοτόμος περιφέρεια', κλπ. Γενικότερα, η περίοδος μετά το 1980 χαρακτηρίζεται από μια πολλαπλότητα προσεγγίσεων, που κανένα υποσύνολό τους δεν μπορεί να τη χαρακτηρίσει συνολικά. Ωστόσο, αν και οι νέες αυτές τάσεις, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές και αποκλίσεις φαίνεται πως συγκλίνουν στην κεντρική σημασία του έχουν για τη χωρική ανάπτυξη ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις περιοχές και η αλληλεπίδραση τοπικών δομών με τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης.

Από την άποψη αυτή η συσχέτιση με τις αντίστοιχες εξελίξεις στο πεδίο της αναπτυξιακής οικονομικής γίνονται στενότερες καθώς ταυτόχρονα η ίδια η οικονομική επιστήμη ανακαλύπτει την κρισιμότητα του χώρου και επιχειρεί να ενσωματώσει τη χωρική διάσταση στις κυρίαρχες οικονομικές προσεγγίσεις. Την τάση αυτή τη συλλαμβάνει και αναπτύσσει εύστοχα ο P. Krugman στο μάλλον συνοπτικό για το θέμα που θίγει πόνημα, *Development, Geography and Economic Theory* (1998). Το ίδιο ζήτημα μπορεί να συνδεθεί και με τη διαφοροποίηση των ενδογενών υποδειγμάτων οικονομικής μεγέθυνσης από τα αντίστοιχα

των εξωγενών νεοκλασικών. Όπως τονίζουν οι Βαϊτσοσ και Μπαρτζώκας (2004, σ.41) «η άμεση ενσωμάτωση της γνώσης και των μηχανισμών συσσώρευσής της στα ενδογενή μακροοικονομικά υποδείγματα μεγέθυνσης προκλήθηκε από (και όχι απλώς συνδυάστηκε με) τις εξής δύο θεμελιακές εξελίξεις στην πραγματική οικονομία: πρώτον, τις καθολικές και θεμελιώδεις επιδράσεις που προκαλεί στην οικονομία και στην κοινωνία η παραγωγική αξιοποίηση των καινοτομιών στους κλάδους της πληροφορίας, των ηλεκτρονικών υπολογιστών και των τηλεπικοινωνιών και, δεύτερον, την αυξανόμενη σπουδαιότητα της ‘κοινωνίας της εκμάθησης’, και όχι απλώς της ‘κοινωνίας της γνώσης’, μέσω συνεχών βελτιώσεων στο γνωσιολογικό υπόβαθρο εξαιτίας του πολλαπλασιασμού και της μεγάλης διεύρυνσης κωδικοποιημένων στοιχείων γνώσης και πληροφόρησης».

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί η εκλεκτική συγγένεια ανάμεσα στη νέα οικονομική θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης η οποία ενσωματώνει την τεχνολογική εξέλιξη και πρόοδο στη γνώση ως έναν ξεχωριστό συντελεστή παραγωγής εντός του μοντέλου ανάπτυξης (Gilpin, 2002, σ.143) και τη νέα οικονομική γεωγραφία η οποία αποδέχεται τη συμβατική εκδοχή για τη σπουδαιότητα του συγκριτικού πλεονεκτήματος αλλά υποστηρίζει επιπλέον ότι άλλοι, μη-οικονομικοί, παράγοντες όπως η ‘εξάρτηση διαδρομής’ η συγκυρία και συσσωρευτικές διαδικασίες, επηρεάζουν τη γένεση και συγκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε συγκεκριμένες περιοχές (Krugman, 1991; Gilpin, 2002, σ.149).

Αν και η απουσία επαρκούς ιστορικής απόστασης καθιστά δυσκολότερη την εύστοχη επιλογή των χαρακτηριστικών προσεγγίσεων και παραδειγμάτων, ο Πίνακας 1 επιχειρεί να δώσει το πλαίσιο για την αναγνώριση των σημαντικότερων συμβολών. Θα πρέπει ωστόσο να διευκρινιστεί ότι η συμβολική αλλά και ουσιαστική τομή που σηματοδοτεί την ανάδυση των νέων αυτών τάσεων στο επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης σηματοδοτείται από το βιβλίο των M. Piore και Ch. Sabel, *Second Industrial Divide*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1984 και θεωρήθηκε από πολλούς μελετητές της χωρικής ανάπτυξης περίπου ως το μανιφέστο της δυναμικής εμφάνισης των περιφερειακών οικονομιών στην παγκόσμια οικονομία με όχημα την ευέλικτη εξειδίκευση της παραγωγικής διαδικασίας. Βεβαίως η απόδοση ενός τόσο σημαντικού ρόλου σε ένα συγκεκριμένο σύγγραμμα είναι παραπλανητική καθώς η ανάδυση των νέων τάσεων ήταν αποτέλεσμα μιας ευρύτερης περιρρέουσας ατμόσφαιρας που διαμορφώθηκε από πολλές διαφορετικές πηγές.

Ο Πίνακας 1 βοηθάει στην αναγνώριση των αναδυόμενων τάσεων χρησιμοποιώντας ως συντεταγμένες αφενός την έμφαση σε διαφορετικές διαστάσεις της παραγωγικής διαδικασίας και αφετέρου το χωρικό επίπεδο αναφοράς στο οποίο εξετάζονται τα φαινόμενα της χωρικής ανάπτυξης. Έτσι ως προς την πρώτη συνιστώσα διακρίνονται οι προσεγγίσεις που τονίζουν τις οργανωτικές διαστάσεις από αυτές που τονίζουν τις συνθήκες μεταβολής της παραγωγικής διαδικασίας. Ως προς τη δεύτερη συνιστώσα ξεχωρίζουν αντίστοιχα όσες προσεγγίσεις εξετάζουν το ζήτημα της χωρικής ανάπτυξης σε τοπικό ή και σημειακό επίπεδο χωροθέτησης των οικονομικών δραστηριοτήτων από αυτές που αντιλαμβάνονται το ζήτημα της χωρικής ανάπτυξης συνολικά και σε μεγαλύτερες εδαφικές ενότητες με συνηθέστερη την προτίμηση στην περιφερειακή κλίμακα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσεγγίσεων που τονίζουν τις οργανωτικές αρχές της παραγωγικής διαδικασίας σε τοπικό επίπεδο αποτελεί η λεγόμενη σχολή εξωτερικών οικονομιών της Καλιφόρνιας με βασικό εκφραστή τον Scott (1988). Η κεντρική λογική αυτής της προσέγγισης χτίζεται πάνω στη σημασία των εξωτερικών διεπιχειρησιακών σχέσεων και

συναλλαγών που προκύπτουν από την υποχώρηση του μοντέλου μαζικής παραγωγής και τη συνακόλουθη διάσπαση της παραγωγικής διαδικασίας και τις σχέσεις εισροών-εκροών (Schoenberger, 1989, σ.125). Η ανάγκη ελαχιστοποίησης του κόστους συναλλαγών οδηγεί στη χωροθετική συγκέντρωση των αλληλεξαρτημένων μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων και την αναβάθμιση της σημασίας του χώρου σε τοπική κλίμακα. Η προσέγγιση αυτή μετεξελήχθη ενσωματώνοντας πολλές από τις υπόλοιπες πτυχές του Πίνακα 1 (Storper 1997).

Πίνακας 1: Οι αναδυόμενες τάσεις: δικτύωση, ευελιξία, καινοτομία, κοινωνικό κεφάλαιο

		Κρίσιμο επίπεδο χωρικής ανάπτυξης	
		Τοπικό (χωροθέτηση και δίκτυα επιχειρήσεων)	Περιφερειακό (δομή παραγωγικού συστήματος)
Κρίσιμοι παράμετροι παραγωγικής διαδικασίας	Αρχές Οργάνωσης	Κόστος συναλλαγών και εξωτερικές οικονομίες, (California School)	Ευέλικτη εξειδίκευση βιομηχανικών περιοχών (Third Italy model)
	Παράγοντες μεταβολής	Περιβάλλον καινοτομίας και τεχνολογικής αλλαγής (GREMI approach)	Κοινωνικό κεφάλαιο και μαθησιακές περιοχές (Learning regions)

Στην ίδια κατεύθυνση αλλά με ιδιαίτερη έμφαση στη συνολική αναπτυξιακή δυναμική μιας ευρύτερης περιφέρειας μπορεί να καταγραφεί η ιστορικά προηγούμενη γοητεία που άσκησε στα ζητήματα της χωρικής ανάπτυξης το λεγόμενο μοντέλο της Τρίτης Ιταλίας. Η βασική ιδέα αυτής της προσέγγισης αναπτύχθηκε στη Φλωρεντία από την ομάδα Becattinni πάνω στην έννοια της 'βιομηχανικής περιοχής' του Marshall (Storper, 1997, σ.5). Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή και με παράδειγμα την Ιταλική περιφέρεια της Τοσκάνης, εφόσον συντρέχουν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, μπορούν να διαμορφωθούν ολόκληρες περιοχές δυναμικής ανάπτυξης με βάση πυκνά δίκτυα διεπιχειρησιακών σχέσεων τα οποία αφενός επιτρέπουν την ευέλικτη εξειδίκευση και προσαρμογή στις ταχύτατα μεταβαλλόμενες συνθήκες της παγκόσμιας αγοράς ενώ παράλληλα προστατεύουν από τις διακυμάνσεις της οικονομίας και την εντατικοποίηση του ανταγωνισμού (Schoenberger, 1989, σ.125; Kafkalas και Komninos, 1999).

Η κρισιμότητα της τεχνολογικής αλλαγής και ικανότητα των επιχειρήσεων να καινοτομούν συγκέντρωσε το ενδιαφέρον πολλών μελετητών της χωρικής ανάπτυξης στις νέες συνθήκες της δεκαετίας του 1980. Χαρακτηριστικό και συχνά αναφερόμενο παράδειγμα της σημασίας της καινοτομίας αποτελεί η συγκέντρωση επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας σε ορισμένες ζώνες όπως η Silicon Valley και η Route 128 στις ΗΠΑ. Όμως η ιδιαίτερη θεωρητική υπόσταση αυτής της τάσης παρέχεται από την ομάδα Ευρωπαίων ερευνητών γνωστή ως

GREMI (Groupement de Recherche Europeen sur les Milieux Innovateurs). Όπως συνοψίζει ο Storper (1997, σσ.16-17) η κεντρική θεωρητική έννοια της προσέγγισης είναι το περιβάλλον καινοτομίας ή 'milieux' το οποίο περιγράφεται ως ένα σύστημα περιφερειακών θεσμών, κανόνων και πρακτικών το οποίο προωθεί την καινοτομία. Από πολλές απόψεις ένα 'milieux' ισοδυναμεί με ένα δίκτυο δρώντων σε μια περιφέρεια, π.χ. παραγωγών, ερευνητών, πολιτικών, κλπ. Στο δίκτυο αυτό εδράζεται η ικανότητα των επιχειρήσεων μιας περιοχής να καινοτομούν και να οδηγούν την αναπτυξιακή δυναμική σε συνεχείς προσαρμογές.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθούμε στις προσεγγίσεις που συνθέτουν την έμφαση στους παράγοντες μεταβολής του συνολικού παραγωγικού συστήματος μιας περιφέρειας. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμιστεί μεταξύ άλλων ο καθοριστικός ρόλος των απόψεων του Lundvall (1992) με κεντρική έννοια την έννοια της 'οικονομίας της μάθησης' και κατ' επέκταση της 'μαθησιακής περιφέρειας'. Το ζήτημα της μάθησης μεταφέρει στο κέντρο της συζήτησης για τη χωρική ανάπτυξη θέματα θεσμών, διακυβέρνησης και πολιτικής. Η αντίστοιχη συζήτηση στην οικονομική επιστήμη εξελίσσεται στο πεδίο της λεγόμενης εξελικτικής (evolutionary) οικονομικής (Βαϊτσος και Μπαρτζώκας, 2004, σ.43). Οι Cooke και Morgan (1998) επιχειρούν την ανάπτυξη αυτής τη ιδέας για τη σχέση περιφερειών, επιχειρήσεων και καινοτομίας εισάγοντας την ιδέα της 'συνεταιριστικής (associational) οικονομίας', ενώ ο Komninos (2002) την εξετάζει στο πλαίσιο της λειτουργίας και του ρόλου των πόλεων. Σε κάθε περίπτωση το καθοριστικό στοιχείο είναι η ικανότητα βελτίωσης της ικανότητας για καινοτομία μέσα από δομές πολύ-επίπεδης διακυβέρνησης όπου η ίδια η χωρική ανάπτυξη μετασχηματίζεται σε μιας εξελικτική μαθησιακή διαδικασία (ό.π., σ.82).

Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται ο σημαντικός ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού, όπως παρουσιάζεται αναλυτικά στη συνέχεια.

1.2 Περιφερειακή καινοτομία, γνώση και ανθρώπινο δυναμικό

1.2.1 Εισαγωγή

Ο ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου στην οικονομική ανάπτυξη αναγνωρίστηκε στις θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης από πολύ νωρίς. Σύμφωνα με τον Nelson (2005, σ.44) η σημασία του ανθρώπινου κεφαλαίου, μπορεί να συνοψισθεί σε δυο σχολές σκέψης: στις θεωρίες συσσώρευσης (accumulation theories) που βλέπουν την επίδραση του ανθρώπινου κεφαλαίου στην παραγωγικότητα της εργασίας, και στις θεωρίες αφομοίωσης (assimilation theories) που εξετάζουν τη σύνδεσή του με την αύξηση της συνολικής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής ή την τεχνολογική αλλαγή. Από τις δύο αυτές σχολές, η πρώτη εστιάζει στη συσσώρευση ανθρώπινου κεφαλαίου, ενώ η δεύτερη δίνει έμφαση στο είδος του ανθρώπινου κεφαλαίου και τη σύνδεσή του με τη μη ενσωματωμένη γνώση.

Η σύνδεση της γνώσης και των ικανοτήτων με την καινοτομία είναι εμφανής από τη θεωρία του Schumpeter κιάλας, ο οποίος κατανοεί την τεχνολογική πρόοδο ως τη διαδικασία ανάπτυξης νέων προϊόντων (Schumpeter, 1934). Ωστόσο, τα μοντέλα ενδογενούς μεγέθυνσης ήταν αυτά που υπογράμμισαν τη σημασία του ανθρώπινου κεφαλαίου τόσο

μέσω των εξωτερικοτήτων γνώσης που δημιουργούν υπερχειλίσεις 'spillovers' όσο και μέσω της έννοιας της απορροφητικής ικανότητας 'absorptive capacity', της ικανότητας δηλαδή κατανόησης και αφομοίωσης της νέας τεχνολογίας (Romer, 1990; Aghion και Howitt, 1998). Παράλληλα, με τη σημασία που δόθηκε στο χώρο και την ανάπτυξη της περιφερειακής οικονομικής, εξετάστηκαν διαφορετικές οπτικές του ανθρώπινου κεφαλαίου οι οποίες ταυτόχρονα συνδέθηκαν με την ανάπτυξη, συγκέντρωση και διάχυση της γνώσης και της καινοτομίας στο χώρο. Η γνώση, η εξειδίκευση, οι ικανότητες, οι σχέσεις αλλά και η κινητικότητα των εργαζομένων αποτέλεσαν βασικό συστατικό για την περιφερειακή ανταγωνιστικότητα στις θεωρίες περιφερειακής καινοτομίας που σταδιακά αναδύθηκαν και εκφράστηκαν μέσα από έννοιες όπως η 'μαθησιακή περιφέρεια' (learning region) (Morgan, 1997; Florida, 1995), το 'καινοτόμο περιβάλλον' (innovative milieu) (Crevoisier, 2001), η 'βιομηχανική συνοικία' (industrial district) (Beccatinni, 1992) και τα 'περιφερειακά συστήματα καινοτομίας' (regional innovation systems) (Cooke et al., 1997). Η ενότητα αυτή συνοψίζει τον τρόπο προσέγγισης των παραπάνω θεωριών ως προς το ανθρώπινο δυναμικό, εστιάζοντας σε έννοιες που αναγνωρίζουν τη γνώση που οδηγεί στην καινοτομία ως μια 'ιδιότητα' ενσωματωμένη στους ανθρώπους.

1.2.2 Ανθρώπινο κεφάλαιο και καινοτομία στις θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, παρόλο που η εργασία, ως βασικός συντελεστής παραγωγής, κυριάρχησε στις θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης από πολύ νωρίς, η σημασία του ανθρώπινου κεφαλαίου -με την έννοια των γνώσεων, ειδικεύσεων και ικανοτήτων των εργαζομένων- υπογραμμίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με την επανεμφάνιση της καινοτομίας και την εισαγωγή της ως ενδογενούς μεταβλητής στη νέα θεωρία οικονομικής μεγέθυνσης.

Αν και η τεχνολογική αλλαγή αρχικά συμπεριλήφθηκε στη δουλειά των κλασικών (ιδίως του Smith και του Marx), και παρά την κυρίαρχη θέση που έλαβε στη δουλειά του Schumpeter, στα νεοκλασικά μοντέλα (Solow, 1957; Borts και Stein, 1964) 'υποβαθμίστηκε' σε εξωγενή μεταβλητή στη διαδικασία μεγέθυνσης, η οποία ωστόσο μπορούσε να οδηγήσει σε αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Η αντιμετώπιση αυτή, αδυνατούσε να περιλάβει έννοιες όπως η 'μάθηση', όχι απλά ως διαδικασία απόκτησης πληροφορίας αλλά ως ανάπτυξη νέων μέσων και ικανοτήτων γνώσης, υπολογισμού και αξιολόγησης που οδηγεί σε βελτιστοποίηση (Hodgson, 1998), στοιχείο το οποίο ενσωματώθηκε στη συνέχεια από τη θεωρία ενδογενούς μεγέθυνσης.

Η θεωρία ενδογενούς οικονομικής μεγέθυνσης που αναπτύχθηκε με σκοπό να προσδώσει μεγαλύτερο ρεαλισμό στα μοντέλα μεγέθυνσης έδωσε τη δυνατότητα να αντιληφθεί κανείς τη μεταστροφή από μια οικονομία βασισμένη στους πόρους σε μια οικονομία βασισμένη στη γνώση (Cortright, 2001). Η μάθηση, η δημιουργία γνώσης και η καινοτομία μπαίνουν στο επίκεντρο της ανάλυσης καθώς η μακροπρόθεσμη μεγέθυνση εξαρτάται από επενδύσεις στο ανθρώπινο δυναμικό και την καινοτομία, παράγοντες οι οποίοι δημιουργούν θετικές εξωτερικότητες (Lucas, 1988). Η ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου εδώ δεν πραγματοποιείται μόνο μέσα από την εκπαιδευτική δραστηριότητα αλλά και μέσα από κοινωνικές αλληλεπιδράσεις καθώς δημιουργούν επιπλέον κανάλια για τη μετάδοση της γνώσης (Carillo, 2003; Glaeser et al., 2000). Τέτοιου είδους αλληλεπιδράσεις αποτελούν οι κοινωνικές επαφές μεταξύ των ατόμων, η κουλτούρα, οι

κανόνες και τα πιστεύω μιας κοινωνίας, καθώς και άλλοι κοινωνικοί παράγοντες που διευρύνουν τα κίνητρα για την απόκτηση νέας γνώσης (Carillo, 2003).

Αυτό που συμβαίνει, είναι ότι οι γνώσεις και οι ιδέες δεν αποτελούν αντικείμενο φθινουσών αποδόσεων, όπως συμβαίνει με τους λοιπούς συντελεστές παραγωγής. Στην πραγματικότητα, μπορούν να συγκεντρωθούν, να μοιραστούν και να επαναχρησιμοποιηθούν χωρίς όριο. Σύμφωνα με τον Romer (1986) οι αυξανόμενες αποδόσεις εξηγούνται μέσα από δυο μηχανισμούς: ο πρώτος έχει να κάνει με τη διαδικασία του *‘μαθαίνω πράττοντας’* (learning by doing) και ο άλλος με τις *‘υπερχειλίσεις γνώσης’* (knowledge spillovers).

Ο πρώτος μηχανισμός (learning by doing) αναφέρεται στην έννοια της πρακτικής, της επανάληψης μιας διαδικασίας με σκοπό την αυτοβελτίωση αυξάνοντας την ικανότητα των εργαζομένων και κατά συνέπεια την παραγωγικότητά τους. Οι οικονομολόγοι της εργασίας τον θεωρούν ταυτόσημο με *εκπαίδευση στην εργασία* ενώ στο μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας θεωρείται αποτέλεσμα της παραγωγής, καθώς με την αύξησή της *αυξάνεται και η εμπειρία των εργατών* (Bessen 1998). Ωστόσο, η έννοια του μαθαίνω πράττοντας αποτελεί κυρίως πηγή του ανθρώπινου κεφαλαίου και αιτία για την αυξημένη παραγωγικότητα και την καινοτομική δραστηριότητα. Βάσει αυτού, οι επενδύσεις στη μάθηση αποτελούν βασικό στοιχείο για την ανάπτυξη της καινοτομίας.

Ο δεύτερος μηχανισμός (knowledge spillovers), ο οποίος έχει παίξει κεντρικό ρόλο στη θεωρία ενδογενούς μεγέθυνσης, αποτελεί ένα τύπο εξωτερικότητας που αυξάνει την ικανότητα παραγωγής καινοτομίας. Πρόκειται για *‘διανοητικά κέρδη’* (Caniels, 2000), ή αλλιώς για τη *«γνώση που δημιουργείται σε μια εταιρεία [ή οργανισμό] και μπορεί να χρησιμοποιηθεί από μια άλλη χωρίς αντάλλαγμα/αποζημίωση ή με αποζημίωση μικρότερη από την [πραγματική] αξία της γνώσης»* Fischer (2006, σ.174). Η γνώση που δημιουργείται θεωρείται ότι είναι δημόσια, με την έννοια ότι αυξάνει το γενικό επίπεδο γνώσης στην κοινωνία και, συνεπώς, οι προσπάθειες για έρευνα μιας εταιρείας δεν προκαλούν όφελος μόνο στην ίδια την εταιρεία αλλά και στο σύνολο της κοινωνίας.

Η γενική ιδέα πίσω από τις υπερχειλίσεις γνώσης είναι ότι η ανταλλαγή συμπληρωματικής γνώσης μεταξύ διαφορετικών *‘φορέων’* αποφέρει ένα κοινωνικό όφελος το οποίο είναι μεγαλύτερο από το ιδιωτικό όφελος (Jacobs, 1969; Döring και Schnellenbach, 2006). Αρχικά, το όφελος παραμένει εντός της επιχείρησης, στη συνέχεια όμως διαχέεται στην υπόλοιπη οικονομία, αυξάνοντας τη συνολική παραγωγικότητα.

Η ιδέα της καινοτομίας ως ενδογενές συστατικό της οικονομικής ανάπτυξης χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα από την εξελικτική και νέο-Σουμπετεριανή βιβλιογραφία, η οποία απέκτησε νέα πνοή με τη δουλειά των Nelson και Winter (1974, 1982). Η θεωρία ασχολείται με τη συμπεριφορά μεμονωμένων επιχειρήσεων καθώς και με τη διαδικασία μάθησης και λήψης αποφάσεων μέσα σε ένα περιβάλλον αβεβαιότητας (Cooke και Morgan, 1998). Στη βάση αυτή, η ικανότητα για καινοτομία μιας επιχείρησης δεν εξαρτάται μόνο από εξωγενείς παράγοντες (π.χ. το είδος της αγοράς, τη χωρική συγκέντρωση καινοτομίας, τις υπερχειλίσεις γνώσης κλπ.) αλλά και από ενδογενείς παράγοντες (π.χ. εξειδίκευση και συσσώρευση εμπειρίας του εργατικού δυναμικού), οι οποίοι την βοηθούν να υιοθετήσει μια πιο προσαρμοστική συμπεριφορά (Webster, 2004). Η παραγωγή καινοτομίας γίνεται αντιληπτή ως μια δυναμική διαδικασία κατά την οποία ένας μεγάλος αριθμός ιδεών συλλέγεται, φιλτράρεται και αξιολογείται, ώστε οι καλύτερες από τις ιδέες

αυτές να χρησιμοποιηθούν από την επιχείρηση.

Κεντρικό ενδιαφέρον εδώ συγκεντρώνει η έννοια της 'απορροφητικής ικανότητας' (absorptive capacity) του δέκτη. Σύμφωνα με τους Cohen και Levinthal (1990, σ.569) πρόκειται για την ικανότητα της επιχείρησης «να αναγνωρίζει, να αφομοιώνει, και να εκμεταλλεύεται γνώση από το περιβάλλον» και αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για την ικανότητά της να δημιουργεί νέα γνώση. Στην περίπτωση αυτή το ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελεί βασικό συστατικό που εξασφαλίζει την ικανότητα αλλά και την ταχύτητα εκμάθησης και υιοθέτησης μιας νέας τεχνολογίας.

Η απορροφητική ικανότητα αποτελεί συνάρτηση της προηγούμενης γνώσης που υπάρχει στην επιχείρηση και αναπτύσσεται με τη συγκέντρωση εμπειρίας (μαθαίνω πράττοντας), ειδικά όταν πρόκειται για γνώση εξειδικευμένη ως προς την επιχείρηση (Cohen και Levinthal, 1990; Vinding, 2006). Αυτό που συμβαίνει είναι ότι πιθανοί δέκτες μιας καινοτομίας έρχονται σε επαφή με χρήστες της καινοτομίας αυτής, ενισχύοντας τη μετάδοση των άυλων ή μη προσδιορισίμων (intangible) τεχνολογικών ικανοτήτων. Προφανώς, όσο πιο ικανός είναι ένας χρήστης τόσο πιο εύκολη είναι η ανταλλαγή και απορρόφηση της νέας τεχνολογίας και άρα, επιχειρήσεις που χωροθετούνται σε περιοχές με υψηλή πυκνότητα ανθρώπινου κεφαλαίου, έχουν περισσότερες πιθανότητες να επωφεληθούν από υπερχειλίσσεις. Έναν άλλο παράγοντα αποτελεί το οργανωτικό σκηνικό στα πλαίσια του οποίου λειτουργούν οι εργαζόμενοι (π.χ. η πρακτική μετακίνησης εργαζομένων σε διαφορετικές θέσεις, το είδος των σχέσεων με άλλες επιχειρήσεις κλπ.) (Cohen και Levinthal, 1990).

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η έννοια της καινοτομίας έχει απομακρυνθεί από τη φιλοσοφία της μεμονωμένης δράσης ('single-act philosophy') (Fischer, 2006, σ.1) και έχει μετακινηθεί πιο κοντά στην έννοια μιας διαδικασίας η οποία περιλαμβάνει ένα σύνθετο πλέγμα αλληλεπιδράσεων μεταξύ διαφόρων φορέων (εταιρείες, ιδρύματα, οργανισμούς, δημόσιοι φορείς). Έτσι, μεταγενέστερες προσεγγίσεις περιφερειακής ανάπτυξης που αναφέρθηκαν στην αρχή της ενότητας (συστήματα καινοτομίας, μαθησιακές περιφέρειες, clusters κλπ.), δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στους δρώντες (επιχειρήσεις, πανεπιστήμια, οργανισμοί) και τα δίκτυα που διαμορφώνονται στο χώρο και λιγότερο στον τρόπο με τον οποίο το ανθρώπινο κεφάλαιο εντάσσεται σ' αυτά. Το ανθρώπινο κεφάλαιο, αν και δεν αναλύεται αυτό καθ' αυτό, ωστόσο φαίνεται να επηρεάζει το είδος των αλληλεπιδράσεων, δρώντας καταλυτικά στο ρόλο του κάθε φορέα αλλά και στα δίκτυα που διαμορφώνονται. Ο τρόπος με τον οποίο οι δρώντες αυτοί εμπλέκονται στο σύστημα καινοτομίας και ο τύπος των δικτύων που δημιουργούνται στις διάφορες περιφέρειες, δημιουργεί ένα αντικείμενο ανάλυσης.

1.2.3 Χωρικά δίκτυα και σχέσεις για τη μετάδοσης της τεχνολογικής γνώσης

Δίκτυα διαφόρων μορφών (στρατηγικές συμμαχίες, συνεργασίες για E&TA, εμπορικοί σύνδεσμοι κλπ.) προσφέρουν στις επιχειρήσεις πρόσβαση σε πόρους, γνώση και νέες τεχνολογίες. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, εκτός από τα επίσημα δίκτυα συνεργασίας βασικό ρόλο παίζουν και οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις καθώς δημιουργούν επιπλέον κανάλια για τη μετάδοση της γνώσης. Τα είδη των δικτύων αυτών ως μηχανισμοί

μεταφοράς τεχνολογίας καθώς και η χωρική αποτύπωσή τους μελετήθηκε εκτενώς τα τελευταία χρόνια σε εμπειρικό επίπεδο.

Η έννοια των δικτύων για τη μεταφορά γνώσης και τεχνολογίας στο χώρο αντανάκλαται επιτυχώς μέσα από τη θεωρία των βιομηχανικών συνοικιών η οποία μελετήθηκε κυρίως από μελέτες περίπτωσης, όπως είναι η Silicon Valley, η Route 128, η Τρίτη Ιταλία κλπ. Οι βιομηχανικές συνοικίες αναφέρονται σε ένα δίκτυο ανεξάρτητων επιχειρήσεων που λειτουργούν στην ίδια αγορά και χωροθετούνται στα πλαίσια μιας κοινής γεωγραφικής ενότητας, οι οποίες επωφελούνται από εξωτερικές οικονομίες κλίμακας ακριβώς εξαιτίας αυτής της συγκέντρωσης (Brown και Hendry, 1998). Βασικό στοιχείο στα δίκτυα αυτά αποτελεί η ύπαρξη ενός οργανισμού/φορέα παραγωγής και μετάδοσης γνώσης που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ένα πανεπιστήμιο το οποίο τροφοδοτεί με εξειδικευμένο προσωπικό την τοπική αγορά και υποστηρίζει τεχνικά τις επιχειρήσεις. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο στη μεταφορά τεχνολογίας στα πλαίσια μιας βιομηχανικής συνοικίας αποτελεί η κινητικότητα των εργαζομένων (Keeble και Wilkinson, 1999).

Σε αντίθεση με τα τυπικά δίκτυα τα οποία εύκολα αποτυπώνονται στο χώρο, τις τελευταίες τρεις δεκαετίες δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη και χωρική αποτύπωση των υπερχειλίσεων γνώσης. Όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, πρόκειται για ένα σημαντικό τύπο εξωτερικότητας που δημιουργείται μέσα από (άτυπα κυρίως) δίκτυα. Υπερχειλίσεις γνώσης θα μπορούσαν να συμβαίνουν χωρίς πρόθεση, δηλαδή ασυναίσθητα, μέσα από τη μίμηση ή ακόμα και σκόπιμα, αποκαλύπτοντας τα αποτελέσματα μιας έρευνας (Breschi και Lissoni, 2001).

Στη βιβλιογραφία διακρίνονται δύο ειδών υπερχειλίσεις γνώσης: οι χρηματικές υπερχειλίσεις (*rent/pecuniary spillovers*) και οι μη χρηματικές ή 'καθαρές' υπερχειλίσεις γνώσης (*non pecuniary/pure knowledge spillovers*) (Griliches, 1992). Οι πρώτες δημιουργούνται μέσα από τις οικονομικές συναλλαγές και δεν δημιουργούν επιπλέον καινοτομίες ή ενδογενή ανάπτυξη (Breschi et al., 2005). Πιο αναλυτικά, είναι η γνώση που ενσωματώνεται σε νέα βελτιωμένα εμπορεύσιμα αγαθά και η τιμή τους δεν έχει προσαρμοστεί πλήρως σ' αυτές τις βελτιώσεις ποιότητας (Grossman και Helpman, 1994). Οι δεύτερες αποτελούν καθαρές τεχνολογικές εξωτερικότητες και δημιουργούνται μέσα από διαπροσωπικές σχέσεις (συμμετοχή σε κοινωνικές – επαγγελματικές οργανώσεις αλλά και σε ερευνητικά προγράμματα, μετακίνηση εργαζομένων, συνέδρια, κοινά δίκτυα πελατών-προμηθευτών κλπ) ή στην εξειδικευμένη εργασία (Kline και Rosenberg, 1987). Η δυναμική αυτή επίδραση των υπερχειλίσεων γνώσης σχετίζεται με γνώση η οποία συσσωρεύτηκε στο παρελθόν (Henderson, 1997) και αναφέρεται σε λιγότερο επίσημους τρόπους μετάδοσης, όπως είναι η συν-δημοσίευση ενός επιστημονικού άρθρου (Breschi και Lissoni, 2001).

Η έννοια των υπερχειλίσεων γνώσης είναι αρκετά παλιά. Αναγνωρίστηκε ήδη από τη δουλειά του Marshall (1920) ο οποίος θεωρούσε τις υπερχειλίσεις γνώσης ως βασική αιτία για τη χωρική συγκέντρωση των βιομηχανιών, μαζί με τη συγκέντρωση εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού. Ο ίδιος αντιλαμβανόταν την έννοια των υπερχειλίσεων γνώσης ως διαδικασία εκτός της επιχείρησης αλλά εντός της ίδιας βιομηχανίας, κάτι που μπορεί να γίνει κατανοητό μέσα από το παρακάτω απόσπασμα:

«Όταν λοιπόν μια βιομηχανία επιλέξει μια τοποθεσία για την ίδια, είναι πιθανό να παραμείνει εκεί για καιρό: τα πλεονεκτήματα τα οποία λαμβάνουν οι άνθρωποι που ακολουθούν το ίδιο εξειδικευμένο εμπόριο από γειτονική περιοχή σε κάποια άλλη, είναι

πολύ μεγάλα. Τα μυστήρια του εμπορίου σταματούν πλέον να είναι μυστήρια, αλλά είναι σα να βρίσκονται στον αέρα, και τα παιδιά μπορούν να μάθουν από αυτά ασυναίσθητα. Η καλή δουλειά αναγνωρίζεται/εκτιμάται αμέσως, οι καινοτομίες και οι βελτιώσεις στα μηχανήματα, στις διαδικασίες και στη γενική οργάνωση της επιχείρησης έχουν ανταμοιβή που σύντομα συνοψίζονται στα εξής: εάν κάποιος ξεκινήσει μια νέα ιδέα, αυτή αναλαμβάνεται από άλλους και συνδυάζεται με δικές τους προτάσεις, και έτσι, δημιουργείται η πηγή για ακόμη περισσότερες ιδέες» (Marshall, 1920, σ.225).

Η θεωρία των υπερχειλίσεων γνώσης δίνει έμφαση στο χώρο, καθώς πλήθος εμπειρικών μελετών συμφωνούν ότι τέτοιες υπερχειλίσεις συγκεντρώνονται γεωγραφικά διευκολύνοντας τη συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας σε ορισμένες περιοχές όπου προϋπάρχει παραγωγή γνώσης ή προϊόντων (π.χ. περιοχές όπου οι δαπάνες Ε&ΤΑ είναι μεγαλύτερες, το εργατικό δυναμικό πιο εξειδικευμένο κλπ). Ωστόσο, ο τρόπος χωρικής συγκέντρωσης φαίνεται να διαφοροποιείται ανά τεχνολογικό κλάδο, ενώ επιπλέον εξαρτάται από το στάδιο του κύκλου ζωής της βιομηχανίας και τη σημασία της άρρητης γνώσης (Breschi και Malerba, 2005).

Τέλος, οι υπερχειλίσεις γνώσης, θεωρούνται βασικό μέσο μετάδοσης της άρρητης ή μη κωδικοποιημένης γνώσης, η οποία μπορεί να αποκτηθεί μέσα από προσωπική αλληλεπίδραση στο πλαίσιο κοινών εμπειριών (Cooke και Morgan, 1998) και διευκολύνεται μέσα από δεσμούς εμπιστοσύνης. Πρόκειται για γνώση που βρίσκεται στα άτομα, σε συγκεκριμένες δεξιότητες που αποκτήθηκαν με το πέρασμα του χρόνου (Cowan και Foray, 1997), και η οποία δεν μπορεί να αρθρωθεί ή να καταγραφεί γεγονός που κάνει εξαιρετικά δύσκολη τη διάχυσή της. Αντίθετα με την πληροφορία, η οποία μπορεί εύκολα να κωδικοποιηθεί και να μεταφερθεί από απόσταση με σχετικά μικρό κόστος, η άρρητη γνώση προϋποθέτει χωρική εγγύτητα για τη μετάδοσή της.

Αυτό το είδος γνώσης παρατηρήθηκε αρχικά από τον Polanyi (1967, σ.4) με τη χαρακτηριστική και ιστορική πλέον φράση «γνωρίζουμε περισσότερα απ' όσα μπορούμε να πούμε», ως μια μορφή (ή ένα συστατικό) ανθρώπινης γνώσης που διαφέρει, αλλά λειτουργεί ίσως συμπληρωματικά, με τη γνώση που είναι ρητή σε συνειδητές γνωσιακές διαδικασίες (Cowan et al., 2000, σ.211).

Η έννοια της άρρητης γνώσης συνδέθηκε με αυτή των εξωτερικότητων γνώσης ή των υπερχειλίσεων γνώσης που δημιουργούνται μέσα από διαπροσωπικές επαφές και την κινητικότητα της εργασίας, λαμβάνοντας υπόψη ότι βασικός φορέας της τεχνολογικής γνώσης είναι ο άνθρωπος (Breschi και Lissoni, 2001). Στη βάση αυτή, πλήθος εμπειρικών μελετών εμφανίστηκαν, πολλές φορές από διαφορετικές σχολές σκέψης (π.χ. *Νέα Βιομηχανική Γεωγραφία*, *Νέα Οικονομική Γεωγραφία* κλπ.) προσπαθώντας να εξετάσουν εάν αυτές οι υπερχειλίσεις υπάρχουν και σε ποιο βαθμό είναι γεωγραφικά περιορισμένες (Jaffe, 1989; Feldman και Florida, 1994; Keeble και Wilkinson, 1999).

1.2.4 Κατευθύνσεις και προτάσεις πολιτικής

Η ανάπτυξη των ανθρώπινων πόρων αποτέλεσε από πολύ νωρίς αναπόσπαστο κομμάτι των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καινοτομία και την ανταγωνιστικότητα, καθώς συγκαταλέγεται στις απαραίτητες συνθήκες πλαισίου για την ανάπτυξη και ενίσχυση της καινοτομικότητας των περιοχών. Ήδη, από τη στρατηγική της Λισαβόνας για την ανάπτυξη

και την απασχόληση δόθηκε έμφαση στην καινοτομία η οποία όμως θεωρήθηκε ότι μπορεί να επιτευχθεί κυρίως μέσα από την αύξηση των δαπανών για E&TA. Με την αναθεώρηση της στρατηγικής, ο στόχος της καινοτομίας παρέμεινε, η έμφαση όμως μετακινήθηκε από την έρευνα αυτή καθ' αυτή προς τις επιχειρήσεις και το ευρύτερο πλέγμα δρώντων που περιλαμβάνει η διαδικασία της καινοτομίας π.χ. δημόσιους φορείς σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα, κοινωνία των πολιτών κ.α.

Στα πλαίσια αυτά, η εκπαίδευση αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη καινοτομίας ειδικά σε τομείς όπως η επιχειρηματικότητα, αλλά και η επιστημονική και μαθηματική ικανότητα, οι ξένες γλώσσες, οι ικανότητες εκμάθησης (learning to learn skills), η ψηφιακή παιδεία (digital literacy) κ.α. Επιπλέον δίνεται μεγάλη σημασία στην κινητικότητα αλλά και τη δημιουργία και διατήρηση δικτύων. Χαρακτηριστική είναι η ενθάρρυνση της γεωγραφικής αλλά και διεπιστημονικής κινητικότητας των ερευνητών καθώς και της μετακίνησης ερευνητών από το πανεπιστήμιο προς τη βιομηχανία. Ακόμη, προωθούνται οι συμπράξεις μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα αλλά και δράσεις για τη δημιουργία συνεργατικών μηχανισμών (clusters) προκειμένου να διευκολυνθεί η κυκλοφορία της γνώσης ανάμεσα στις επιχειρήσεις, τον ερευνητικό ιστό και τους διαθέσιμους πόρους (CEC, 2006; 2009). Οι παραπάνω στόχοι διατηρήθηκαν και στη νέα στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καινοτομία, την 'Ένωση καινοτομίας' (EC, 2010) η οποία αποτελεί μια εκ των εμβληματικών πρωτοβουλιών της στρατηγικής για την 'Ευρώπη 2020'.

Όλα τα παραπάνω κείμενα επισημαίνουν ότι η Ευρώπη δεν έχει έλλειμμα δυναμικού, αλλά αντιθέτως διαθέτει κορυφαίους ερευνητές, και σημαντικούς ανθρώπινους πόρους. Ωστόσο, η αδυναμία ανάληψης των κατάλληλων και περισσότερο αποτελεσματικών πολιτικών σε περιφερειακό επίπεδο και της αποτελεσματικής απορρόφησης πόρων, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση, δυσχεραίνουν ή καθυστερούν την ανάπτυξη της καινοτομίας. Στη βάση αυτή, αναπτύχθηκε η στρατηγική για την ευέλικτη εξειδίκευση (RIS3) η οποία προωθεί την προσαρμογή των πολιτικών για έρευνα και καινοτομία στο περιφερειακό πλαίσιο αναπτύσσοντας προτεραιότητες βασισμένες στην στρατηγική ευφυΐα των πόρων μιας περιφέρειας περιλαμβάνοντας το ανθρώπινο κεφάλαιο, τις ικανότητες, την εξειδίκευση, τις υποδομές γνώσης κλπ.

1.3 Προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης και ανθρώπινο δυναμικό

1.3.1 Παράγοντες χωρικής ανάπτυξης και ανθρώπινο δυναμικό

Όπως αναλυτικά παρουσιάστηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, στο πλαίσιο των θεωρητικών προσεγγίσεων για τη χωρική ανάπτυξη οι οποίες εμφανίστηκαν κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 αναδείχθηκε ένας διακριτός ρόλος για το ανθρώπινο δυναμικό των περιοχών στην αναπτυξιακή διαδικασία, μέσω της έμφασης που δόθηκε στον ρόλο της γνώσης για την παραγωγή και αξιοποίηση της τεχνολογίας και της καινοτομίας (Lundvall και Johnson, 1994). Οι προσεγγίσεις αυτές, που περιγράφηκαν ως 'αναδυόμενες τάσεις', τόνισαν τη σημασία του τοπικού και του περιφερειακού επιπέδου για την ανάπτυξη, με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών. Κοινό στοιχείο τους, πέρα από τις μεταξύ τους

διαφοροποιήσεις, είναι η σημασία που έχει για τη χωρική ανάπτυξη η «αλληλεπίδραση των τοπικών δομών με τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης» (Καυκαλάς, 2004, σ.30) που κατά κύριο λόγο εκφράζεται με τον ανταγωνισμό ανάμεσα στις περιοχές και οδηγεί στην επιδίωξη της χωρικής ανταγωνιστικότητας.

Σε συνδυασμό με περιπτώσεις περιοχών που θεωρήθηκαν επιτυχημένες ως προς την αναδιάρθρωση του παραγωγικού τους συστήματος κατά την ίδια περίοδο, αναδείχθηκε η σημασία δύο αλληλοσυνδεόμενων παραμέτρων για την ανάπτυξη:

- ο χώρος με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του (τοπική και περιφερειακή κλίμακα)
- μη υλικοί (μη 'φυσικοί') παράγοντες που επιδρούν στη μεταβολή των παραγωγικών συστημάτων και διαμορφώνουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών.

Οι 'αναδυόμενες τάσεις' επικεντρώθηκαν σε ορισμένα χαρακτηριστικά και λειτουργίες των περιοχών, όπως δικτύωση, ευελιξία, καινοτομία, κοινωνικό κεφάλαιο. Αν η έμφαση για τις σύγχρονες προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης δοθεί στους παράγοντες που επιδρούν στη μεταβολή της παραγωγικής διαδικασίας, διακρίνονται δύο κύριες μεταξύ αυτών: (α) περιβάλλον καινοτομίας και τεχνολογικής αλλαγής και (β) κοινωνικό κεφάλαιο και μαθησιακές περιφέρειες. Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται ως καθοριστικό στοιχείο της χωρικής ανάπτυξης η δυνατότητα «βελτίωσης της ικανότητας για καινοτομία» (Καυκαλάς, 2004, σσ.32-34). Με αυτήν την ικανότητα συνδέονται οι μη υλικοί παράγοντες που επιδρούν στη χωρική ανάπτυξη, μεταξύ των οποίων το ανθρώπινο κεφάλαιο, καθώς αυτό ενσωματώνει τη ρητή και άρρητη γνώση που θεωρούνται απαραίτητη προϋπόθεση για τον σκοπό αυτό.

Οι προσεγγίσεις αυτές έδωσαν έμφαση στη χωρική ανταγωνιστικότητα (Camagni, 2002) που αναπτύσσεται με βάση την αλληλεπίδραση των χαρακτηριστικών των επιμέρους περιοχών με τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Η συζήτηση για τη χωρική ανταγωνιστικότητα συνοψίζει την αντίληψη ότι οι περιοχές (πόλεις, περιφέρειες, τόποι) έχουν σημαντικό ρόλο στην παροχή ανταγωνιστικών εργαλείων στις ατομικές επιχειρήσεις και στη συσσώρευση γνώσης (Camagni, 2002, αναφέρεται στο Φουτάκης, 2004). Θεωρήθηκε έτσι η χωρική ανταγωνιστικότητα μια ιδιότητα που χαρακτηρίζει τις περιοχές, πέρα από τις μεμονωμένες επιχειρήσεις. Παράλληλα, η ικανότητα παραγωγής και αξιοποίησης της καινοτομίας, στην οποία εν πολλοίς βασίζεται η χωρική ανταγωνιστικότητα, αφορά όχι μόνο τα μεμονωμένα άτομα/επιχειρήσεις αλλά και τις περιοχές ως σύνολο και λειτουργεί στα πλαίσια ενός συστήματος το οποίο εμπλέκει πολλούς θεσμούς, φορείς και παράγοντες (Φουτάκης, 2004, σσ.59-61).

Με την παραπάνω προσέγγιση για τη λειτουργία των περιοχών ως φορέων της ανταγωνιστικότητας και για τη σημασία μη υλικών παραμέτρων των περιοχών, με σημαντικό το ρόλο της γνώσης και της ικανότητας μάθησης, διαφοροποιήθηκε και η θεώρηση του ανθρώπινου κεφαλαίου. Συγκεκριμένα, πέρα από την καθιερωμένη θεώρησή του με επίκεντρο τα άτομα (Wei, 2008), η θεώρηση του ανθρώπινου κεφαλαίου πραγματοποιείται με επίκεντρο τον χώρο, δηλαδή τις επιμέρους περιοχές (πόλεις, περιφέρειες, τόποι).

Στην πρώτη περίπτωση το ανθρώπινο κεφάλαιο αναφέρεται στις γνώσεις, ικανότητες, εμπειρία και άλλα χαρακτηριστικά που είναι ενσωματωμένα από τα άτομα. Σε ατομικό επίπεδο κύριο όφελος είναι η αύξηση των εισοδημάτων (αύξηση παραγωγικότητας) αλλά

και άλλων παραμέτρων της ατομικής ζωής, όπως υγεία και κοινωνική συμμετοχή. Η 'βελτίωση του ανθρώπινου κεφαλαίου' στόχο έχει τη βελτίωση θέσης των ατόμων στην ατομική και συλλογική ζωή και έμμεσα της κοινωνίας και της οικονομίας.

Στη δεύτερη περίπτωση, το ανθρώπινο κεφάλαιο με επίκεντρο τον χώρο, χαρακτηρίζει τις περιοχές που το διαθέτουν ως ένας μη υλικός παράγοντας χωρικής ανάπτυξης και επηρεάζει την ικανότητα για καινοτομία και κατά συνέπεια τη χωρική ανταγωνιστικότητα.

Συγκεκριμένες ικανότητες και χαρακτηριστικά του ανθρώπινου κεφαλαίου, καταρχήν το επίπεδο εκπαίδευσης, θεωρούνται σημαντικά για την προσέλκυση ή/και ανάπτυξη δραστηριοτήτων έντασης γνώσης. Το ερώτημα που συνδέει τις θεωρητικές προσεγγίσεις με τις πολιτικές που εφαρμόζουν οργανισμοί και κράτη, αφορά τον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται το ανθρώπινο κεφάλαιο, που περιλαμβάνει (α) εκπαίδευση, κατάρτιση, κατάρτιση κατά την εργασία (on the job training) και γενικότερη διαδικασία κοινωνικοποίησης (β) μετακίνηση εργαζομένων (Storper και Scott 2009, σ.148). Αντίστοιχα ασκούνται πολιτικές για καλλιέργεια ικανοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού (μέσω εκπαίδευσης, κατάρτισης, κλπ.), (β)προσέλκυση (ομάδων) ατόμων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά).

Είναι αξιοσημείωτο ότι η πορεία αυτή έχει αποτυπωθεί στις επιλογές της πολιτικής συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά το 1990. Ενώ αρχικά, οι παράγοντες ανταγωνιστικότητας προσδιορίζονται αποκλειστικά με βάση την επίδρασή τους στην προσέλκυση μεμονωμένων επιχειρήσεων στις περιφέρειες, σταδιακά η ανταγωνιστικότητα εννοείται ως χαρακτηριστικό όχι απλά των μεμονωμένων επιχειρήσεων αλλά της περιφέρειας συνολικά, μέσω της καθιέρωσης του όρου της περιφερειακής ανταγωνιστικότητας. Πέρα από την ύπαρξη ανταγωνιστικών και μη ανταγωνιστικών επιχειρήσεων σε κάθε περιφέρεια, υπάρχουν ορισμένα κοινά στοιχεία στις περιφέρειες τα οποία επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα όλων των επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες εκεί. Έτσι, για τη βελτίωση της ανταγωνιστικής θέσης των περιφερειών στο ευρωπαϊκό και στο παγκόσμιο περιβάλλον οι παρεμβάσεις της περιφερειακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης επικεντρώνονται στους παράγοντες εκείνους που θεωρείται ότι διαμορφώνουν την περιφερειακή ανταγωνιστικότητα με υποχώρηση του ρόλου των υποδομών, ανάδειξη του ρόλου της εκπαίδευσης και κατάρτισης, των δικτύων συνεργασίας επιχειρήσεων, και παραγόντων θεσμικού χαρακτήρα. Πρόκειται για μια προσαρμογή στο γενικότερο προσανατολισμό της θεωρίας (περιφέρειες της μάθησης/καινοτόμες περιφέρειες) (Θωίδου, 2005).

1.3.2 Ανθρώπινο κεφάλαιο, εδαφικό κεφάλαιο και εδαφική ελκυστικότητα

Η θεώρηση του ανθρώπινου κεφαλαίου με επίκεντρο το χώρο, δηλαδή με αναφορά σε συγκεκριμένες περιοχές (πόλεις, περιφέρειες, τόποι), είναι κομβική στο πλαίσιο της ευρύτερης έννοιας του 'εδαφικού κεφαλαίου' και του τρόπου με τον οποίο αυτή συνοψίζει τα στοιχεία (assets) κάθε περιοχής. Οι Camagni (2008) και Camagni και Capello (2012) εντάσσουν τον ανθρώπινο κεφάλαιο στη συνολική προσέγγιση της χωρικής ανταγωνιστικότητας με βάση το εδαφικό κεφάλαιο. Ο Camagni (2008, σσ.29-30) διαπιστώνει ότι εμφανίζεται «ένα επιλεκτικό πρότυπο περιφερειακής μεγέθυνσης», γεγονός που δημιουργεί την ανάγκη της ερμηνείας των διαφορετικών στοιχείων των

πόλεων και των περιφερειών που σε γενικές γραμμές συγκροτούν το λεγόμενο εδαφικό τους κεφάλαιο. Θεωρεί πως στις σύγχρονες συνθήκες οι περιφέρειες «πρέπει να ενδιαφερθούν από μόνες τους για την ανταγωνιστικότητα των παραγωγικών συστημάτων τους διότι δεν υπάρχει κανένας αυτόματος μηχανισμός προσαρμογής για να εξισορροπήσει την έλλειψη (ή τον ανεπαρκή ρυθμό ανάπτυξης) της παραγωγικότητας», αντιμετωπίζοντας το θέμα της αγωνιστικότητας. Ο προσδιορισμός των πιθανών στρατηγικών ανάπτυξης πρέπει να βασιστεί στο εδαφικό κεφάλαιο που το αποτελούν «τα τοπικά στοιχεία και δυνατότητες και η πλήρης και σοφή αξιοποίησή τους» (ό.π.).

Υποστηρίζει ότι η τοπική ανταγωνιστικότητα δεν μπορεί να βασιστεί στους παραδοσιακούς παράγοντες όπως το κεφάλαιο και η εργασία, οι τοπικοί πόροι και οι υποδομές, αλλά, αξιοποιώντας τις προσεγγίσεις που εξειδίκευσαν τη θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης, σε μη υλικούς παράγοντες που μπορεί να χαρακτηριστούν ως 'στοιχεία γνώσης' (knowledge assets): «Το εδαφικό κεφάλαιο είναι μια νέα και περιεκτική έννοια που δίνει τη δυνατότητα να ληφθεί υπόψη η ποικιλία των 'εδαφικών στοιχείων' που έχουν τόσο άυλη όσο και υλική μορφή και δημόσιο ή ιδιωτικό ή μικτό χαρακτήρα. [...] Ο οικονομικός ρόλος του εδαφικού κεφαλαίου είναι να αυξήσει την αποτελεσματικότητα και παραγωγικότητα των τοπικών δραστηριοτήτων». Τελικά, το ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελεί ένα μεταξύ πολλών 'εδαφικών στοιχείων' (territorial assets) και θεωρείται ότι έχει θεμελιώδη ρόλο για τις περιοχές «ώστε να μπορούν να ανταγωνιστούν στο παγκόσμιο πεδίο μέσω τόσο της ενδυνάμωσης των τοπικών δραστηριοτήτων όσο και της προσέλκυσης άλλων από το εξωτερικό περιβάλλον» (Camagni, 2008, σ.41, σ.39).

Συνεχίζοντας στη λογική της εδαφικής ανταγωνιστικότητας και του εδαφικού κεφαλαίου, η έρευνα του ESPON με τίτλο *ATTREG The Attractiveness of European regions and cities for residents and visitors* (Atkinson et al., 2010) επικεντρώνεται στη λεγόμενη εδαφική ελκυστικότητα η οποία σε σημαντικό βαθμό εμπλέκει το εδαφικό κεφάλαιο και, στο πλαίσιο αυτού, το ανθρώπινο κεφάλαιο, διερευνώντας έτσι μια σημαντική πλευρά της σχέσης εδαφικού κεφαλαίου με τη χωρική ανάπτυξη. Η εδαφική ελκυστικότητα γενικά ορίζεται ως «η ικανότητα [μιας περιοχής] να προσελκύει νέους κατοίκους (ή μετανάστες), επισκέπτες, μη χωροθετημένες επιχειρηματικές δραστηριότητες και επενδύσεις και να διατηρήσει (και ενδεχομένως να αναπτύξει) αυτές τις κινητικές κοινότητες και στοιχεία (assets)» (ό.π., σ.1).

Εξετάζονται ροές ανθρώπων (μετανάστες ή επισκέπτες) μεταξύ περιοχών, οι αλλαγές που προκαλούνται στις περιοχές από αυτές τις ροές καθώς και οι παράγοντες που καθιστούν τις περιοχές ελκυστικές σε πιθανούς επισκέπτες και κατοίκους (δεν εξετάζει την ελκυστικότητα των περιοχών προς οικονομικές δραστηριότητες και οικονομικά κεφάλαια, αν και γενικά η εδαφική ελκυστικότητα έχει και αυτήν τη διάσταση). Η διαδικασία θεωρείται ότι πραγματοποιείται μέσω της αλληλεπίδρασης τριών συνιστωσών: (α) ένα σύνολο 'ακροατηρίων' (audiences) το οποίο μπορεί να προσελκυστεί, για το οποίο υπάρχει ένα σύνολο προσδοκιών, (β) ένα σύνολο στοιχείων (assets) τα οποία εν δυνάμει προσδιορίζουν την ελκυστικότητα και συγκροτούν το εδαφικό κεφάλαιο (γ) ένα σύνολο διαδικασιών για την κινητοποίηση της ελκυστικότητας (Atkinson et al., 2010, σ.2).

Από τα παραπάνω, το ανθρώπινο κεφάλαιο θεωρείται ως ένα από έξι συστατικά του εδαφικού κεφαλαίου και επομένως λειτουργεί ως παράγοντας ελκυστικότητας. Θεωρείται ότι «αντικατοπτρίζει τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού και της αγοράς εργασίας

[...] Μπορεί να μετρηθεί με δείκτες του ESPON όπως τα προσόντα των εργαζομένων και η διαφοροποίηση του εργατικού δυναμικού, η μακροχρόνια ανεργία, η γήρανση του πληθυσμού, το επίπεδο εκπαίδευσης κλπ.». Από την άλλη πλευρά, οι δυνητικοί κάτοικοι των οποίων η προσέλκυση επιδιώκεται (εκτός από τους τουρίστες) θεωρείται ότι περιλαμβάνουν: (α) εργαζόμενους υψηλής εξειδίκευσης που αποτελούν τη λεγόμενη δημιουργική τάξη, για τους οποίους η ποιότητα των περιοχών έχει ιδιαίτερη σημασία κατά την επιλογή του τόπου εγκατάστασης, και (β) εργαζόμενους με τη γενικότερη έννοια που είναι κυρίως μη ειδικευμένοι και η κινητικότητά τους ακολουθεί τις από νεοκλασικές θεωρήσεις της διάρθρωσης των αγορών εργασίας και των αμοιβών (Atkinson et al., 2010, σ.3, σ.5).

Όπως αναφέρεται και στις δύο παραπάνω προσεγγίσεις, η εδαφική διάσταση της αναπτυξιακής διαδικασίας σχηματοποιήθηκε και η σημασία της για την περιφερειακή πολιτική τονίσθηκε μέσω της έκδοσης του OECD *Territorial Outlook* (2001) στην οποία υποστηρίζεται ότι η αυξανόμενη σημασία του εδαφικού κεφαλαίου συνδέεται με τις αλλαγές που συνέβησαν στα παραγωγικά συστήματα κατά τις τρεις δεκαετίες που είχαν προηγηθεί.

«Τώρα έχει αναγνωριστεί ότι κάθε περιοχή έχει ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο – το ‘εδαφικό της κεφάλαιο’ που διαφέρει από εκείνο άλλων περιοχών και προσδιορίζεται από πολλούς παράγοντες που έχουν τονιστεί διαδοχικά από διάφορες θεωρίες. Αυτοί οι παράγοντες μπορεί να περιλαμβάνουν τη γεωγραφική θέση της περιοχής, το μέγεθος, το κατά πόσο είναι ‘προικισμένη’ με παραγωγικό δυναμικό, το κλίμα, τις παραδόσεις, τους φυσικούς πόρους, την ποιότητα ζωής ή τις οικονομίες κλίμακας που δημιουργούνται από τις πόλεις της, αλλά και τα ‘εκκολαπτήρια επιχειρήσεων’, τις βιομηχανικές περιοχές και άλλα δίκτυα επιχειρήσεων που μειώνουν τα κόστη συναλλαγών. Άλλοι παράγοντες μπορεί να είναι οι ‘μη εμπορεύσιμες αλληλεξαρτήσεις’ [...] Εν τέλει, [...] υπάρχει ένας μη υλικός παράγοντας, ‘κάτι στον αέρα’ που ονομάζεται ‘το περιβάλλον’ και το οποίο είναι το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού θεσμών, κανόνων, πρακτικών, παραγωγών, ερευνητών και πολιτικών που καθιστά εφικτή συγκεκριμένη δημιουργικότητα και καινοτομία» (OECD, 2001, σ.15).

Ειδικά το ανθρώπινο κεφάλαιο εξαρχής θεωρείται ως ‘νέος συντελεστής παραγωγής’ όπως είναι η πληροφορία, η γνώση, η τοπική κουλτούρα και η ‘βιομηχανική’ ατμόσφαιρα (OECD, 2001, σ.147).

Η έμφαση στην εδαφική διάσταση της αναπτυξιακής διαδικασίας έχει αποτυπωθεί στις επιλογές οργανισμών και κρατών, κατά κύριο λόγο στην πολιτική συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά το 1990. Ιδιαίτερα μετά το 2007, με βάση την εδαφική διάσταση της συνοχής, η πολιτική αυτή δεν απευθύνεται μόνο στις λιγότερο αναπτυγμένες αλλά στο σύνολο των περιφερειών της ΕΕ, γεγονός που έχει πολλαπλές συνέπειες στις επιλογές της πολιτικής και την αποτελεσματικότητά της. Ειδικότερα η οπτική που θέτει στο επίκεντρο τις περιοχές και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, στη σύγχρονη μορφή της καθιερώθηκε κατά τη δεκαετία του 2000 στην ΕΕ μέσω πολλών κειμένων πολιτικής και επίσημων πολιτικών, όπως η Εδαφική Ατζέντα, και βέβαια η ενσωμάτωση της εδαφικής διάστασης στην οικονομική και κοινωνική διάσταση της συνοχής στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λισαβόνας, το 2009. Οι

λεγόμενες τοπο-κεντρικές πολιτικές που προτάθηκαν στο πλαίσιο της νέας πολιτικής συνοχής μετά το 2013 στην ΕΕ αποτελούν μια ακόμα έκφραση αυτής της οπτικής.

Η προσέγγιση αυτή συνδέεται και με την καθιέρωση διαφορετικής ορολογίας με την έννοια της εδαφικής επικράτειας (territory) αντί του καθιερωμένου όρου space. Σύμφωνα με τον Camagni (2008, σ.31) ο όρος territory είναι καλύτερος από τον όρο space ο οποίος είναι 'αφηρημένος'.

Γενικότερα, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η έμφαση στην εδαφική διάσταση της αναπτυξιακής διαδικασίας διαφοροποιεί την καθιερωμένη μέχρι τη δεκαετία του 2000 πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης της οποίας η χωρική διάσταση βασίσθηκε στη λογική της αντιμετώπισης των διαπεριφερειακών ανισοτήτων μέσω ενιαίας περιφερειακής πολιτικής. Αφετηρία αποτελεί η παραδοχή ότι «η έννοια του εδαφικού κεφαλαίου είναι ιδιαίτερη για κάθε περιοχή» και επομένως η αντιμετώπιση των ανισοτήτων πρέπει να γίνει για λόγους όχι μόνο κοινωνικούς αλλά και οικονομικούς, με τη λογική ότι έτσι υποστηρίζεται η ανάπτυξη κερδοφόρων δραστηριοτήτων παντού. Με αυτό το σκεπτικό και τη γενικότερη θεώρηση για τα χαρακτηριστικά των παλαιότερων περιφερειακών πολιτικών, υποστηρίζεται ότι πλέον «οι περιφερειακές πολιτικές δεν απευθύνονται στις περισσότερο μειονεκτικές περιοχές μόνο, αλλά σε όλες τις περιφέρειες, τόσο τις πλούσιες όσο και τις φτωχές» (OECD 2001, σ.16, σ.24).

Η κριτική προς την έννοια territory συνδυάζεται με την κριτική προς τις προσεγγίσεις του εδαφικού κεφαλαίου και του κοινωνικού κεφαλαίου. Διαφαίνεται μέσω αυτής της έννοιας μια, όχι ρητά διατυπωμένη, διαφοροποίηση μεταξύ των όρων space και territory που συνδέεται με την κριτική προς τις προτάσεις πολιτικής που βασίζονται σε αρκετές από τις παραπάνω σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης. Συγκεκριμένα, με τη χρήση του όρου territory μπορεί να μην είναι σαφείς οι κλίμακες του χώρου και οι μεταξύ τους σχέσεις, να θεωρηθεί πως κάθε περιοχή έχει ένα εδαφικό κεφάλαιο διαφορετικό από τις άλλες περιοχές και αντιμετωπίζεται ως σχετικά απομονωμένη, ανεξάρτητα από τις σχέσεις και εξαρτήσεις της. Ο Hadjimichalis (2006, σσ.698-699) αναφέρει ότι το πρόβλημα «βρίσκεται μεταξύ συσχέτισης και αιτιότητας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάποιες κοινότητες και περιφέρειες [...]είναι πιο δυναμικές από άλλες. Αλλά το να εξηγηθεί αυτό το γεγονός ως αιτία της συγκεκριμένης τοπικής χωρικής κοινωνικής και πολιτιστικής δομής του κοινωνικού κεφαλαίου, της αμοιβαιότητας και της εμπιστοσύνης σε αυτές τις συγκεκριμένες περιοχές, υποβαθμίζει άλλους, ίσως πιο σημαντικούς παράγοντες [...]» όπως ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας και οι δια- και ενδο- περιφερειακές σχέσεις

1.3.3 Παράγοντες εδαφικής ελκυστικότητας: μια διαφορετική θεώρηση

Σύμφωνα με τις παραπάνω προσεγγίσεις που τονίζουν τη σημασία των περιοχών (territories) για την ανάπτυξη, η εδαφική ελκυστικότητα συνδέει την ανάπτυξη των περιοχών με τη μετακίνηση των κατοίκων. Επομένως οι παράγοντες ελκυστικότητας έχουν καθοριστική σημασία. Η εξειδίκευση προσεγγίσεων όπως αυτές που παρουσιάστηκαν πιο πάνω έχουν τονίσει ορισμένους παράγοντες ελκυστικότητας υποβαθμίζοντας κάποιους άλλους. Οι Storper και Scott (2009, σ.147) σχολιάζουν την άποψη ότι οι συλλογικές εξυπηρετήσεις (amenities) είναι κυρίως αυτές που επιδρούν «στα πρότυπα μετανάστευσης των ατόμων που είναι προικισμένα με υψηλό επίπεδο ανθρώπινου κεφαλαίου» και με

επίκεντρο την ανάπτυξη των αστικών κέντρων θέτουν το ερώτημα: «Do jobs follow people or do people follow jobs».

Όπως αναφέρουν, οι υποθέσεις της σχετικής προσέγγισης την οποία σχολιάζουν είναι πως το ανθρώπινο κεφάλαιο υψηλού επιπέδου είναι καθοριστικό για την αστική ανάπτυξη και ότι, εκτός από την 'επί τόπου' 'δημιουργία' του, προσελκύεται στις αστικές περιοχές. Ειδικότερα (ό.π., σσ.147-148): «[...]τα χωρικά πρότυπα του ανθρώπινου κεφαλαίου μπορούν να εκτιμηθούν σε όρους της προτίμησης εκ μέρους των εργαζομένων.[...], η αναζήτηση προτίμησης επικεντρώνεται στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των περιοχών, κυρίως στις συλλογικές εξυπηρετήσεις (amenities) που προσφέρουν.[...], οι εργαζόμενοι επιλεκτικά μεταναστεύουν σε πόλεις που είναι εξοπλισμένες με τέτοιες εξυπηρετήσεις και αυτό στη συνέχεια έχει θετική επίπτωση στην αστική ανάπτυξη».

Εντοπίζονται τρεις παράγοντες προσέλκυσης ανθρώπινου κεφαλαίου υψηλού επιπέδου (Storper και Scott, 2009, σ.150, σ.152):

1. δημιουργική τάξη: τοπική δημιουργικότητα, υψηλά επίπεδα καινοτομίας και κλάδοι έντασης τεχνολογίας παράγονται με την προσέλκυση δημιουργικών ατόμων εκεί όπου «η ανεκτικότητα και η διαφορετικότητα βρίσκονται σε αφθονία»
2. συνδυασμοί συλλογικών εξυπηρετήσεων και προτιμήσεων των καταναλωτών: «κλίμα, διάφορες διαστάσεις της ποιότητας της ζωής, κόστος στέγασης και ευκαιρίες για ανάπτυξη σχέσεων που μπορούν να ενισχύσουν τις αμοιβές των εργαζομένων».
3. δυνατότητες αναψυχής: «urban 'attractions' όπως πάρκα, μουσεία, γκαλερί τέχνης, ορχήστρες, επώνυμα κτίρια» -οι πόλεις λειτουργούν ως «μηχανές διασκέδασης».

Αντίστοιχα υιοθετούνται πολιτικές που στοχεύουν στην ενίσχυση των τοπικών συλλογικών εξυπηρετήσεων (amenities) και σε τέτοιες πολιτικές που αφορούν τη δημιουργία παραγόντων προσέλκυσης του υψηλά εκπαιδευμένου ανθρώπινου δυναμικού, αναφέρεται το συγκεκριμένο άρθρο.

Οι ίδιοι τονίζουν (Storper και Scott, 2009, σ.147) πως «αυτές οι προσεγγίσεις εγείρουν πολλές αναπάντητες ερωτήσεις. Οι θεωρίες που περιγράφουν την αστική ανάπτυξη ως ανταπόκριση στις κινήσεις των ανθρώπων που αναζητούν τις καταναλωτικές ή lifestyle προτιμήσεις τους μπορούν να αμφισβητηθούν στη βάση των υποθέσεών τους σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά, καθώς και τη σιωπή τους σχετικά με τη γεωγραφική δυναμική της παραγωγής και της εργασίας». Το ερώτημα είναι: τι είναι αυτό που δημιουργεί την ανάπτυξη των πόλεων και περιοχών, αν υπάρχει υψηλού επιπέδου ανθρώπινο κεφάλαιο θα υπάρξει και ανάπτυξη; Τελικά υποστηρίζουν ότι η αστική ανάπτυξη θα πρέπει να συσχετιστεί άμεσα με την οικονομική γεωγραφία της παραγωγής (ό.π.). Προκύπτει έτσι ότι οι άνθρωποι έλκονται εκεί όπου υπάρχουν θέσεις εργασίας αντίστοιχες με τα προσόντα τους καθώς και προοπτικές για την εξέλιξή τους.

Με τον τρόπο αυτό εισάγεται στη θεώρηση των παραγόντων ελκυστικότητας εκ μέρους των περιοχών η παράμετρος των αγορών εργασίας. Μέσω των τελευταίων μπορεί να διερευνηθεί πως το ανθρώπινο κεφάλαιο συνδέεται με την οριοθέτηση και τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων περιοχών.

1.4 Χωρική ανθεκτικότητα και η σημασία του ανθρώπινου δυναμικού

1.4.1 Μορφές χωρικής ανθεκτικότητας

Η εμφάνιση της οικονομικής κρίσης που πλήττει συγκεκριμένες περιοχές περισσότερο από άλλες, έχει θέσει ερωτήματα για ορισμένες βεβαιότητες σχετικές με την αναπτυξιακή διαδικασία, μεταξύ αυτών και για το πρότυπο της περιφερειακής ανταγωνιστικότητας στη βάση της ικανότητας παραγωγής – αξιοποίησης περιφερειακής καινοτομίας. Τα ερωτήματα τίθενται είτε ως αμφισβήτηση του μοντέλου είτε ως αναζήτηση των ανεπαρκειών και αδυναμιών της εφαρμογής του.

Παράλληλα, κατά τη δεκαετία του 2000 ένας ακόμα παράγοντας εμφανίζεται, η περιβαλλοντική κρίση και ιδίως η κλιματική αλλαγή, που σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση αλλάζουν τα δεδομένα: «Ο συνδυασμός μιας βαθιάς οικονομικής κρίσης με την απειλή μιας επικείμενης παγκόσμιας οικολογικής κρίσης, κυρίως εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής» χαρακτηρίζει την κατάσταση στις πόλεις και τις περιφέρειες σήμερα (Hudson, 2010, σσ.11-12).

Στις συνθήκες αυτές η έννοια της ανθεκτικότητας έχει εμφανιστεί ως ένα νέο πλαίσιο θεώρησης όχι μόνο των περιβαλλοντικών αλλά και των κοινωνικο-οικονομικών προβλημάτων και προκλήσεων. Αντίστοιχα έχουν ξεκινήσει να διαμορφώνονται ιδέες και προτάσεις για μια νέα θεώρηση των προβλημάτων και έναν διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης και σχεδιασμού της χωρικής ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, «η κατάφορη περιφρόνηση του καπιταλισμού για τη θεμελίωση της οικονομίας και της κοινωνίας στο φυσικό κόσμο δεν μπορεί πλέον να αγνοηθεί. Αυτό προσφέρει τόσο νέες απειλές όσο ίσως και νέες ευκαιρίες για εκείνους που επιζητούν να δημιουργήσουν νέους και πιο ανθεκτικούς τύπους περιφερειακής οικονομίας και κοινωνίας» (Hudson forthcoming, σ.3).

Εύλογο είναι βέβαια το ερώτημα αν αυτή η έννοια διαφέρει από τη βιώσιμη ανάπτυξη, τι διαφοροποιεί, τι προσθέτει και τι τονίζει σε σχέση με τη λογική της βιωσιμότητας ενός κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. Σύμφωνα με τον Ahern (2011) η οπτική της ανθεκτικότητας αμφισβητεί τη δυνατότητα των χωρικών συστημάτων να επιτυγχάνουν μια κατάσταση βιώσιμης ισορροπίας, όπως έχει υποστηριχτεί μέχρι τώρα από αρκετές πολιτικές η οποία, από τη στιγμή που επιτευχθεί, μπορεί να διατηρηθεί για πάντα.

Η έννοια της χωρικής ανθεκτικότητας έχει επεκταθεί τα τελευταία χρόνια από το πεδίο του περιβάλλοντος, για ό,τι αφορά τη χωρική ανάπτυξη, στην οικονομική περιφερειακή ανθεκτικότητα (CJRES, 2010) και στο χωρικό σχεδιασμό (Davoudi, 2012). Η διεύρυνση της έννοιας της ανθεκτικότητας στο πεδίο της χωρικής ανάπτυξης έχει εκφραστεί με τα κύρια ερωτήματα στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του ESPON *Economic Crisis: Resilience of Regions* (Bristow et al., 2013) που αφορούν: τον προσδιορισμό των χωρικών επιπτώσεων της τελευταίας οικονομικής κρίσης, την εκτίμηση της χωρικής ανθεκτικότητας των περιφερειών, την κατανόηση του ρόλου των χωρικών πολιτικών στην προώθηση της οικονομικής ανθεκτικότητας.

Από την εξειδίκευση των παραπάνω ερωτημάτων, αλλά και τη γενικότερη διερεύνηση του θέματος, διαφαίνεται μια διπλή προσέγγιση για την ανθεκτικότητα: αν τεθεί ως το ζητούμενο ενός συνολικού συστήματος, τότε τα δομικά στοιχεία του συστήματος πρέπει να

χαρακτηρίζονται από αυτήν. Για παράδειγμα αν πρόκειται για την οικονομική ανθεκτικότητα, θα πρέπει η δομή της οικονομίας να έχει την ικανότητα να προσαρμοστεί και να ανακάμψει από την κρίση. Θα πρέπει δηλαδή να εντοπιστεί η ανθεκτικότητα των επιμέρους στοιχείων της οικονομίας.

Αν η ανθεκτικότητα τεθεί ως στοιχείο της διαδικασίας, το ερώτημα είναι με ποιον τρόπο η λήψη και η εφαρμογή των αποφάσεων γίνονται 'ανθεκτικές'. Μπορεί να είναι η στάση όσων λαμβάνουν τις αποφάσεις ίδια με την προ κρίσης κατάσταση ή χρειάζεται προσαρμογή σε νέες συμπεριφορές και στάσεις και νέες 'ιδιότητες' των δρώντων;

Από τους Parrilli et al. (2012, σ.2) αναφέρεται η σημασία δύο βασικών στοιχείων κάθε κοινωνικο-οικονομικού συστήματος για την ικανότητά του να είναι ανθεκτικό: Το πρώτο είναι «το δυναμικό του, μετρημένο σε όρους της ποικιλίας που ενυπάρχει στην οικονομία, [καθώς] από την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών οντοτήτων εμφανίζεται καινοτομία. Το δεύτερο είναι η συνεκτικότητά του, ο βαθμός που διαθέτει αλληλοσυνδεόμενα συστήματα οργανώσεων, θεσμών και συμβάσεων που υποστηρίζουν τη διακυβέρνησή του». Το ανθρώπινο δυναμικό ειδικότερα φαίνεται πως έχει καθοριστικό ρόλο και στα δύο: σε ό,τι αφορά τόσο τα επιμέρους στοιχεία ενός συστήματος όσο και τη διαδικασία σχεδιασμού και υλοποίησης δράσεων και πολιτικών. Έτσι μπορεί να θεωρηθεί μέσω των δύο παράλληλων και αλληλοσυμπληρούμενων οπτικών που αναφέρθηκαν πιο πάνω:

- Το ανθρώπινο δυναμικό ως παράμετρος των δομικών στοιχείων της οικονομίας μιας περιοχής
- Το ανθρώπινο δυναμικό ως ικανότητα αντιμετώπισης (πρόληψης και προσαρμογής) κρίσεων που προέρχονται από διάφορους κινδύνους.

Οι μορφές της χωρικής ανθεκτικότητας μπορούν να φωτίσουν τον ιδιαίτερο ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού ως παράμετρο της οικονομικής ανθεκτικότητας. Ο Martin (2012, σ.5) διακρίνει τις παρακάτω θεωρήσεις/τύπους ανθεκτικότητας, με διαφορετική έμφαση για κάθε μια:

«Μηχανική» (Engineering): «ικανότητα του συστήματος να επιστρέψει ή να συνεχίσει την, υποτιθέμενη, σταθερή κατάσταση ισορροπίας ή δομή, μετά από ένα σοκ ή διαταραχή. Εστίαση στην αντοχή στα σοκ και στην σταθερότητα κοντά στο σημείο ισορροπίας».

«Οικολογική» (Ecological) ανθεκτικότητα: «Η κλίμακα του σοκ ή της διαταραχής την οποία ένα σύστημα μπορεί να απορροφήσει πριν αποσταθεροποιηθεί και μετακινηθεί σε άλλη κατάσταση ισορροπίας ή δομή. Η εστίαση είναι στη συμπεριφορά του συστήματος όταν βρίσκεται μακριά από την κατάσταση ισορροπίας». Δηλαδή σε ποια νέα κατάσταση θα ισορροπήσει, αφού υποστεί ήδη μια πρώτη 'πτώση' (hysteresis). Αυτή είναι πιθανό να σημαίνει την καταστροφή ενός μέρους του παραγωγικού δυναμικού.

«Προσαρμοστική (Adaptive)» ανθεκτικότητα: «Η ικανότητα ενός συστήματος να υποβληθεί προληπτικά ή αντιδρώντας, στην αναδιάρθρωση της μορφής ή/και λειτουργίας, έτσι ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι επιπτώσεις ενός αποσταθεροποιητικού σοκ. Εστίαση στην προσαρμοστική ικανότητα του συστήματος». Συνδέεται με την ικανότητα μιας περιφερειακής οικονομίας «να αναμορφώνει τη δομή της (επιχειρήσεις, κλάδους, τεχνολογίες, θεσμούς) ώστε να διατηρεί μια αποδεκτή πορεία του προϊόντος, της απασχόλησης, του πλούτου» και με την έννοια αυτή είναι μια δυναμική διαδικασία (ό.π., σ.10).

Σε κάθε περίπτωση ζητούμενο είναι η ανάκαμψη, που στην περίπτωση της μηχανικής ανθεκτικότητας φαίνεται πως προκύπτει αυτομάτως. Τόσο στην περίπτωση της οικολογικής ανθεκτικότητας όσο και στην περίπτωση της προσαρμοστικής ανθεκτικότητας γεγονός είναι ότι υπάρχει αντίστοιχα ανανέωση της δομής της οικονομίας, ως αντίδραση στο σοκ ή ως αναπροσανατολισμός εκ των προτέρων για την προσαρμογή.

1.4.2 Ανθρώπινο δυναμικό και μορφές χωρικής ανθεκτικότητας

α. Το ανθρώπινο δυναμικό ως παράμετρος της οικονομίας μιας περιοχής

Στην περίπτωση αυτή συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ρόλοι του μπορούν να συσχετισθούν με τις παραπάνω μορφές της (οικονομικής) χωρικής ανθεκτικότητας:

Η 'μηχανική' ανθεκτικότητα μπορεί να θεωρηθεί η περίπτωση κατά την οποία οι προ της κρίσης στόχοι παραμένουν, κυρίως η επιδίωξη της χωρικής ανταγωνιστικότητας (βλ. π.χ. Wolfe, 2011). Μάλιστα, υπό την πίεση της κρίσης σε ορισμένες περιπτώσεις εντείνεται η έμφαση στη χωρική ανταγωνιστικότητα και υποχωρούν πολιτικές για την επιδίωξη κοινωνικής συνοχής και περιβαλλοντικής προστασίας (Flint και Raco, 2012, σ.18). Αντίστοιχα, όπως περιγράφηκε πιο πάνω ιδίως για τη δεκαετία του 2000, τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού είναι αυτά που εξασφαλίζουν την παραγωγή και αξιοποίηση της καινοτομίας. Στην περίπτωση αυτή ο ρόλος του συνδέεται καταρχήν με την ικανότητά του να παράγει και να εφαρμόζει καινοτομία η οποία με τη σειρά της θεωρείται προϋπόθεση ενίσχυσης της χωρικής ανταγωνιστικότητας και παραπέρα της χωρικής ανάπτυξης. Το επίπεδο εκπαίδευσης και κατάρτισης είναι ένα βασικό μέτρο αυτής της ικανότητας και σε αυτό στόχευαν τις τελευταίες δεκαετίες σε μεγάλο βαθμό πολιτικές που έχουν προταθεί ή/και εφαρμόζονται από διεθνείς οργανισμούς και χώρες. Αυτή η προσέγγιση τείνει μάλλον προς τη μορφή της ανθεκτικότητας ως αντίσταση και ανάκαμψη.

Η 'οικολογική' ανθεκτικότητα που, τουλάχιστον στην αρχική φάση, εκδηλώνεται με συνολική πτώση των επιδόσεων (στο παραγόμενο προϊόν ή την απασχόληση), συνδέεται άμεσα με τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού. Στην περίπτωση αυτή το ανθρώπινο δυναμικό μπορεί να υποστεί υποβάθμιση των ικανοτήτων του, λόγω της παραμονής σημαντικού μεριδίου του σε συνθήκες ανεργίας και εξάρτησης από τις προνοιακές παροχές: «εάν τα μελλοντικά οφέλη της μάθησης μέσω της εργασίας δεν ενσωματώνονται πλήρως από τους εργαζόμενους, τότε οι υφέσεις είναι περίοδοι στις οποίες έχουν χαθεί οι ευκαιρίες για απόκτηση εμπειρίας» (Martin, 2012, σ.8). Με αυτή την εκδοχή μπορεί να συσχετιστεί η αναφορά σε πολιτικές αστικής ανάπτυξης που επιδιώκουν την επανεκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού αντί της προώθησης προγραμμάτων αστικών αναπλάσεων που έχουν άξονα την επιχειρηματικότητα (Flint και Raco, 2012, σ.18). Μια τέτοια υποχώρηση (των καθιερωμένων μέτρων μέτρησης της ανάπτυξης, π.χ παραγόμενο προϊόν) μπορεί να συνδεθεί με απόψεις μηδενικής ανάπτυξης ή, την πιο σύγχρονη εκδοχή της απο-ανάπτυξης. Ο παράγοντας του ανθρώπινου δυναμικού και μάλιστα σε συνδυασμό με στοιχεία του χώρου περιλαμβάνεται σε διάφορα συστήματα δεικτών που προτείνονται σε εγχειρήματα μιας τέτοιας 'μετάβασης' (transition).²

²Χαρακτηριστικά προτείνονται μεταξύ άλλων δεικτών (βλ.

<http://economicresilience.blogspot.gr/2011/10/new-economic-indicators.html>):

- % της κοινότητας το οποίο απασχολείται τοπικά

Η ανθεκτικότητα μέσω της προσαρμογής σημαίνει ότι η πτώση προλαμβάνεται, δηλαδή ότι μια περιφερειακή οικονομία έχει την ικανότητα «να συγκροτείται εκ νέου, δηλαδή να προσαρμόζει τη δομή της (επιχειρήσεις, βιομηχανίες, τεχνολογίες και θεσμοί) ώστε να διατηρεί μια αποδεκτή αναπτυξιακή διαδρομή σε ότι αφορά το προϊόν, την απασχόληση και την ευημερία διαχρονικά». Αυτή η προσαρμοστικότητα θεωρείται μια δυναμική κατάσταση και όχι μια απλή ιδιότητα των περιφερειακών οικονομιών. Είναι μια εξελικτική διαδικασία που διαμορφώνεται από «τη βιομηχανική παράδοση των περιφερειών και την προοπτική για αναπροσανατολισμό των προσόντων, των πόρων και των τεχνολογιών που κληρονομήθηκαν» και κυρίως από την προ κρίσης κατάσταση (Martin, 2012, σ.11). Επομένως οι ιδιότητες του ανθρώπινου δυναμικού που έχουν σημασία για την προσαρμοστική ανθεκτικότητα είναι εκείνες που ενυπάρχουν ή αποκτώνται πριν την εκδήλωση της κρίσης αλλά με βάση πρόβλεψη και προγραμματισμό των αντίστοιχων συστημάτων εκπαίδευσης/κατάρτισης.

Εδώ πιθανόν μπορεί να ενταχθεί η άποψη για την ανάγκη αναβάθμισης της ανθεκτικότητας των χωρών και περιφερειών στο πλαίσιο των αλλαγών σε παγκόσμια κλίμακα ώστε να βελτιώσουν την ικανότητα καινοτομίας και την ανταγωνιστικότητά τους: «Η χωρικά εντοπισμένη δημιουργικότητα, η μικρής κλίμακας επιχειρηματικότητα υψηλής τεχνολογίας, διάφορες σχετιζόμενες πλατφόρμες καινοτομίας, κοινωνικό κεφάλαιο ενσωματωμένο σε δυναμικά ανοικτές χωρικές κοινότητες και πλατφόρμες πολιτικής με ειδικό πλαίσιο, συνεχώς αναβαθμιζόμενες, είναι όλα μέσα για την αντιμετώπιση των νέων προκλήσεων και για την προώθηση αυξανόμενων ικανοτήτων απορρόφησης εντός των τοπικών και εθνικών περιοχών» (Cooke et al., 2012, σ.xii).

Συχνά η διάσταση της ανανέωσης και του αναπροσανατολισμού έχουν πιο έντονο το στοιχείο της κριτικής της προηγούμενης κατάστασης που ήταν ευάλωτη στην οικονομική κρίση και της υιοθέτησης νέας εναλλακτικής ατζέντας, στο βαθμό μάλιστα που το ισχύον πρότυπο θεωρείται ότι οδήγησε σε αποτυχία. Υποστηρίζεται ότι στο όνομα της βιωσιμότητας θα μπορούσαν να προωθηθούν εναλλακτικές μορφές οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. «Για παράδειγμα σε ορισμένες χώρες της ΕΕ, μεταξύ των οποίων και το ΗΒ, οι κυβερνήσεις έχουν αρχίσει να εγκαθιστούν κλαδικές πολιτικές που βασίζονται στις υπάρχουσες μεταποιητικές βιομηχανίες [...] Η κρίση θα μπορούσε επίσης να δράσει ως εφαλτήριο για την προώθηση νέων τύπων οικονομικής δραστηριότητας όπως αυτές που συνδέονται με την πράσινη τεχνολογία [...] και/ή προγράμματα δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας που επιδιώκουν να επανεκπαιδεύσουν ομάδες πληθυσμού που αντιμετώπισαν προβλήματα στις δεκαετίες του 1990 και 2000» (Flint και Raco, 2012, σ.14). Με αυτές μπορεί ακόμα να συνδεθούν μορφές κοινωνικής οικονομίας που σε ό,τι αφορά το ανθρώπινο δυναμικό, προϋποθέτουν, όπως και η πράσινη τεχνολογία, επανεκπαίδευση για

Είναι εύλογο ότι το ανθρώπινο δυναμικό σχετίζεται άμεσα με τη λεγόμενη απόκτηση νέων ικανοτήτων και γνώσεων.

-
- % του πληθυσμού που έχει καταρτιστεί για συγκεκριμένα προσόντα που αφορούν τη λεγόμενη μετάβαση (transition): ακαδημαϊκά, πρακτικά, προσωπική ανάπτυξη
 - Αριθμός τοπικών επαγγελματιών που είναι προετοιμασμένοι να ασχοληθούν με τα προβλήματα που ανακύπτουν καθώς οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν μια τελείως νέα κατεύθυνση για το μέλλον τους.

β. Το ανθρώπινο δυναμικό ως παράγοντας της 'ικανότητας αντιμετώπισης'

'ικανότητα αντιμετώπισης' (coping capacity) και με την 'ικανότητα προσαρμογής' (adaptive capacity) καθώς αυτές αφορούν τα άτομα και τους φορείς κάθε περιοχής και τον τρόπο που είναι σε θέση να αντιμετωπίζουν τους κινδύνους κάθε είδους ή να προσαρμόζονται σε αυτούς. Αυτό δηλώνεται σαφώς στην περίπτωση της κλιματικής αλλαγής όπου η ικανότητα αντιμετώπισης «σε μεγάλο βαθμό περιλαμβάνει 'θεσμική ετοιμότητα' που θεωρείται ένας από τους σημαντικούς τρόπους με τους οποίους ο χωρικός σχεδιασμός ασχολείται με τους κινδύνους» (GTK, 2003, σ.11). Επίσης το ανθρώπινο δυναμικό σχετίζεται με τους θεσμούς και τη διακυβέρνηση που αφορούν την ικανότητα αντιμετώπισης/προσαρμογής.

Μια εκδοχή της σημασίας των θεσμών δίνεται από την προσέγγιση της 'συμμετοχικής ανθεκτικότητας' (Collaborative Resilience) (Goldstein, 2012), σε αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο ο σχεδιασμός και η διαχείριση των φυσικών πόρων μπορούν να παρέμβουν ώστε να ενδυναμώσουν την ανθεκτικότητα των ανθρώπινων κοινοτήτων. Περιγράφονται ορισμένες τεχνικές που υποστηρίζεται ότι μπορούν να αυξήσουν την εμπιστοσύνη και τη 'συναίσθηση', να ενδυναμώσουν την κατανόηση σχέσεων αλληλεξάρτησης και την ικανότητα αντίληψης.

Είναι εύλογο ότι όλες αυτές οι λειτουργίες αφορούν το ανθρώπινο δυναμικό, ιδίως στο βαθμό που εμπεριέχουν την ικανότητα μάθησης. Ακόμα όμως και αν προχωρήσουμε από τα άτομα στο σύνολο, ο ρόλος της καινοτομίας είναι καθοριστικός, όχι μόνο με τη στενή έννοια της ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας αλλά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω (Parrilli et al., 2012, σ.2) με την έννοια της αξιοποίησης δύο βασικών στοιχείων κάθε συστήματος: (α) ποικιλία και αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών οντοτήτων (β) συνεκτικότητα που, σε συνδυασμό δημιουργούν τις προϋποθέσεις ανθεκτικότητας ενός περιφερειακού συστήματος: «Αυτά τα δύο σε συνδυασμό επιτρέπουν την ικανότητα ενός περιφερειακού ή οποιουδήποτε άλλου συστήματος να αντιμετωπίζει αποσταθεροποιητικά σοκ, να διαχειρίζεται τη διαδικασία καταστροφής μέσω της καινοτομίας και να ανακάμπτει» (ό.π., σ.2) . Αν επομένως θεωρήσουμε ότι η καινοτομία έχει και πάλι τον κύριο ρόλο, το ανθρώπινο δυναμικό, που σε τελευταία ανάλυση ενσωματώνει τη δυνατότητα της καινοτομίας, είναι και σε αυτή τη γενικότερη προσέγγιση σημαντικό για την επιδίωξη της ανθεκτικότητας.

Δεδομένου όμως ότι στην πράξη οι χωρικές ενότητες στις οποίες αναφέρεται και μελετάται η χωρική ανθεκτικότητα είναι συνήθως τυποποιημένες βάσει διοικητικών κριτηρίων, ο Martin (2012, σσ.13-14) θέτει το θέμα για το πώς η ανθεκτικότητα συνδέεται με τις χωρικές ενότητες (περιφέρειες, περιοχές) για τις οποίες μελετάται και οι οποίες:

«σπάνια είναι λειτουργικά σημαντικές οικονομικές οντότητες αλλά αντίθετα συχνά οριοθετούνται για συλλογή στοιχείων, διοικητικούς ή πολιτικούς λόγους, με κάπως αυθαίρετες γραμμές. Σε κάποιες περιπτώσεις θα μπορούσε πιθανόν να οριοθετήσουμε πόλεις περιφέρειες ή τοπικές οικονομίες με βάση, ας πούμε, τη μετακίνηση για εργασία ή άλλα παρόμοια κριτήρια. Αλλά σε πολλές περιπτώσεις αυτό δεν είναι δυνατό και πρέπει να εργαστούμε με τις επίσημες ενότητες για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία. Τέτοιες ασάφειες είναι σχεδόν αναπόφευκτες. Αυτό που σημαίνει φυσικά είναι ότι πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι τέτοιες περιφερειακές ενότητες δεν είναι μόνο ασαφείς αλλά και ουσιαστικά σε μεγάλο βαθμό ανοιχτές προς τα έξω και πιθανά διακριτά ασυνεχείς στο εσωτερικό.

Διαφορετικοί τομείς και υποενότητες θα συνδεθούν με αρκετά διαφορετικά δίκτυα εξωτερικών σχέσεων ροών και δομών και έτσι μπορεί επίσης να παρουσιάσουν διαφορετικούς βαθμούς ανθεκτικότητας στα σοκ. Αυτό σίγουρα περιπλέκει την ιδέα της περιφερειακής ανθεκτικότητας».

Παράλληλα ο ίδιος επισημαίνει και τις θετικές συνέπειες από την ενιαία διοικητική/θεσμική λειτουργία στο ίδιο χωρικό επίπεδο αυτών των χωρικών ενοτήτων η οποία μπορεί να υποστηρίξει την εφαρμογή κατάλληλων στρατηγικών για την προώθηση της περιφερειακής ανθεκτικότητας, έστω και αν ορίζονται με ασαφή κριτήρια ως προς τις οικονομικές τους λειτουργίες.

Σε κάθε περίπτωση η διάσταση της χωρικής ανθεκτικότητας θέτει με ανανεωμένη οπτική τα θέματα χωρικής ανάπτυξης και ανθρώπινου δυναμικού αλλά και το ζήτημα της οριοθέτησης των κατάλληλων γεωγραφικών περιοχών για τη μελέτη του φαινομένου.

1.5 Χωρική ανάπτυξη, ανθρώπινο κεφάλαιο και οριοθέτηση των τοπικών αγορών εργασίας

1.5.1 Χωρική ανάπτυξη και ανθρώπινο κεφάλαιο

Όπως διαπιστώνεται από την αναδρομή της συζήτησης που προηγήθηκε, το νήμα που συνδέει τις πρώτες κλασικές προσεγγίσεις με τις πιο πρόσφατες απόψεις για τη χωρική ανάπτυξη βρίσκεται στην προσπάθεια ανάδειξης της σημασίας της χωρικής ή εδαφικής συνιστώσας. Κεντρικό στοιχείο που διαφοροποιεί τις τροχιές ανάπτυξης των περιφερειών σε σχέση με τις εθνικές οικονομίες, είναι ότι οι πρώτες αποτελούν πολύ πιο ανοικτά συστήματα ως προς την προέλευση και τον προορισμό όλου του φάσματος των αρχικών και ενδιάμεσων εισροών-εκροών του παραγωγικού συστήματος. Η παγκοσμιοποίηση και η λιγότερο ή περισσότερο προωθημένη ολοκλήρωση των αγορών σε μεγάλες γεωγραφικές ενότητες (πχ. ΕΕ, LAFTA/ALADI, Andean Pact, ASEAN, κλπ.), μετριάζουν αλλά δεν αναιρούν την κρισιμότητα αυτής της βασικής διαφοράς η οποία αναδεικνύει τη σημασία του χώρου στην προώθηση αλλά και την κατανομή της ανάπτυξης (Capello και Nijkamp, 2009).

Το ειδικότερο ενδιαφέρον της παρούσας ενότητας είναι ο ρόλος του ανθρώπινου κεφαλαίου και η οριοθέτηση των τοπικών αγορών εργασίας στο πλαίσιο των θεωριών της χωρικής ανάπτυξης. Πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν δυο συμπληρωματικές αλλά όχι πάντα συμβατές οπτικές που συνδέουν το ανθρώπινο κεφάλαιο με το χώρο. Η μια εξετάζει τη συμβολή του συνολικού αποθέματος ανθρώπινου κεφαλαίου στην ανάπτυξη μιας περιοχής (με αποτέλεσμα να δίνει έμφαση στα επίπεδα εκπαίδευσης και απασχόλησης) ενώ η άλλη εξετάζει τη μεταβολή του ανθρώπινου κεφαλαίου λόγω μετανάστευσης προς και από την περιοχή (με αποτέλεσμα να δίνει έμφαση στη σχέση ζήτησης και προσφοράς εργασίας).

Στην πρώτη περίπτωση εξετάζεται η αντιστοιχία του ανθρώπινου κεφαλαίου με τις απαιτήσεις της παραγωγικής διαδικασίας χωρίς να παραβλέπονται και οι πιθανές εξωτερικότητες που ενισχύουν τη συνολική παραγωγικότητα μιας περιοχής. Σταδιακά, καθώς η γνώση αναδεικνύεται ως ο καθοριστικός παράγοντας καινοτομίας και

ανταγωνιστικότητας, τόσο μεγαλύτερη σημασία αποκτά το επίπεδο εκπαίδευσης για τη χωρική ανάπτυξη. Ειδικότερα μετά το 1990 και την ανάδυση των προσεγγίσεων της λεγόμενης νέας οικονομικής γεωγραφίας, η τριτοβάθμια εκπαίδευση θεωρείται πλέον το κλειδί επιβίωσης μιας περιοχής στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης. Κυριολεκτικά, τείνει να θεωρείται η 'κινητήρια δύναμη' της ανάπτυξης πίσω και πέρα από τα μοντέλα οικονομικής μεγέθυνσης και τους περιφερειακούς πολλαπλασιαστές.

Συμπερασματικά, και κάνοντας τη γέφυρα με τη δεύτερη περίπτωση, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παρουσία μεγάλου ποσοστού τριτοβάθμιας εκπαίδευσης συνδέεται τόσο με την επιλογή των ατόμων να σπουδάσουν όσο και με την δυνατότητα να αξιοποιήσουν την εκπαίδευση που κατέχουν. Από την άποψη αυτή στις ανοιχτές περιφερειακές οικονομίες, οι διαπεριφερειακές ροές των ατόμων με ψηλό επίπεδο εκπαίδευσης αποκτούν καίρια σημασία για τις προοπτικές ανάπτυξης κάθε περιοχής.

Οι Faggian και McCann (2009) διακρίνουν δυο εναλλακτικά σενάρια για την έκβαση αυτής της αλληλεπίδρασης. Στο πρώτο σενάριο οι ροές του ψηλά εκπαιδευμένου ανθρώπινου δυναμικού συγκλίνουν σε ορισμένες περιφέρειες προκαλώντας έτσι μια διαδικασία συσσώρευσης και πόλωσης της ανάπτυξης. Ουσιαστικά δηλαδή οι ροές προσδιορίζονται αρχικά από τη ζήτηση ειδικευμένης εργασίας και προκαλούν στη συνέχεια την περαιτέρω συγκέντρωσή της. Ως προς τις συνέπειες των ροών ανθρώπινου κεφαλαίου για τη χωρική ανάπτυξη, το σενάριο αυτό επιτρέπει τη συνύπαρξη θετικών ρυθμών ανάπτυξης και περιφερειακής απόκλισης με περιοχές που αναπτύσσονται και περιοχές που καθυστερούν. Στο δεύτερο σενάριο οι ροές ανθρώπινου κεφαλαίου εξετάζονται με τη λογική του 'κύκλου προϊόντος' όπου ορισμένες περιοχές αποτελούν ταυτόχρονα σημεία εισόδου νέων που επιθυμούν να βελτιώσουν περαιτέρω το επίπεδο εκπαίδευσης και παλαιότερων που αξιοποιούν την εκπαίδευση τους για να μετακινηθούν σε θέσεις και περιοχές καλύτερης ποιότητας ζωής ή να επιστρέψουν στις περιοχές προέλευσής τους. Από την άποψη αυτή παράγονται και κάποια εξισορροπητικά αποτελέσματα, τουλάχιστον μεταξύ ορισμένων περιφερειών. Σε κάθε περίπτωση εκείνο που αναδεικνύεται είναι η σημασία της εδαφικής κλίμακας της χωρικής ανάπτυξης. Καθώς κινούμαστε από τη διεθνή, στην εθνική, την περιφερειακή και τοπική κλίμακα, οι δια-εδαφικές ανταλλαγές και ροές προϊόντων, κεφαλαίου και ατόμων αποκτούν μεγαλύτερη σημασία για τον προσδιορισμό των επιπέδων και των προοπτικών ανάπτυξης. Κατά τους συγγραφείς, η εξέλιξη της συζήτησης για τον ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου έχει μετακινηθεί από τη σχετικά απλή έννοια της εκπαίδευσης και κατάρτισης στην πολύ πιο σύνθετη έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, της θεσμικής πυκνότητας, της δημιουργικότητας και των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Στη διαδρομή αυτή η αυξανόμενη πολυπλοκότητα των εννοιών συνεπάγεται κάποιες απώλειες ως προς τη σαφήνεια και τη χρησιμότητα των μοντέλων ανάπτυξης ως βάση διαμόρφωσης των κατάλληλων πολιτικών.

1.5.2 Οριοθέτηση των τοπικών αγορών εργασίας

Στη συνέχεια της ενότητας αυτή εξετάζεται το τελευταίο μέρος αυτής της μακράς διαδρομής σε τρία διαφορετικά στάδια σε σχέση με το ζήτημα της οριοθέτησης των τοπικών αγορών εργασίας.

1.5.2.1 Χώρος και αγορές εργασίας

Το πρώτο βήμα γίνεται με βάση το άρθρο του *Re-conceptualizing the local labor market: space, segmentation and the state* (Peck, 1989) γραμμένο σε μια περίοδο όπου είχε πλέον θεμελιωθεί η ανατροπή του μεταπολεμικού προτύπου ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και είχε διαφανεί η επερχόμενη κυριαρχία των νέων τεχνολογιών, ενώ στο επίπεδο της θεωρίας είχαν ωριμάσει οι προϋποθέσεις για την ανάδυση της λεγόμενης νέας οικονομικής γεωγραφίας που θα κυριαρχούσε την επόμενη δεκαετία.

Το άρθρο διερευνά αν η προσφορά εργασίας, δηλαδή το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό σε μια συγκεκριμένη περιοχή και η ζήτηση εργασίας, δηλαδή οι διαθέσιμες θέσεις εργασίας στην ίδια περιοχή, συνδέονται συστηματικά ώστε να έχει νόημα η αναφορά σε τοπικές αγορές εργασίας.

Πρόκειται ουσιαστικά για τον έλεγχο της υπόθεσης ότι οι περιοχές κατοικίας των ατόμων που είναι διαθέσιμα για εργασία και οι περιοχές εγκατάστασης των δραστηριοτήτων που διαθέτουν τις θέσεις εργασίας, οριοθετούν γεωγραφικά ένα ενιαίο χώρο καθημερινής μετακίνησης που αποτελεί την τοπική αγορά εργασίας.

Η πρόκληση για τη γεωγραφική έρευνα είναι να διερευνήσει αν παρά το γεγονός ότι η αγορά εργασίας είναι από τη φύση της εσωτερικά διασπασμένη, πχ. σε κλάδους και επίπεδα ειδίκευσης, μπορεί να εξετάζεται ως ενιαίο σύνολο σε τοπικό επίπεδο. Αυτή η υπόθεση εργασίας μπορεί να διατυπωθεί και ως ερώτημα για το αν οι εσωτερικές διαιρέσεις της αγοράς εργασίας αντιστοιχούν στα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων περιοχών.

Ο Peck προτείνει την εστίαση της προσέγγισης στη λειτουργία της ίδιας της αγοράς εργασίας. Θεωρεί ότι οι εσωτερικές διαιρέσεις των αγορών εργασίας παρουσιάζουν τοπικές ιδιαιτερότητες επειδή η ζήτηση και η προσφορά εργασίας αλληλεπιδρούν με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περιοχή. Αντίστοιχα οι πολιτικές για την αγορά εργασίας, πχ. για τη δημιουργία ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων, τείνουν να προσαρμόζονται στις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, οι εσωτερικές διαιρέσεις της αγοράς εργασίας αναλύονται ως εξής:

α) διαιρέσεις που προέρχονται από την πλευρά της προσφοράς εργασίας (πχ. η συμμετοχή των μελών του νοικοκυριού στην αγορά εργασίας, η σύνδεση συγκεκριμένων ομάδων με ιδιαίτερες μορφές απασχόλησης, οι αντιλήψεις για την επιλογή επαγγέλματος, οι περιορισμοί που θέτουν τα εργατικά συνδικάτα, κλπ.)

β) διαιρέσεις που προέρχονται από την πλευρά της ζήτησης εργασίας (πχ. οι τεχνικές προϋποθέσεις της παραγωγικής διαδικασίας, οι στρατηγικές στρατολόγησης που ακολουθούν οι εργοδότες, οι επιδράσεις της κλαδικής διάρθρωσης του παραγωγικού συστήματος, κλπ.)

γ) διαιρέσεις που προκαλούνται από τις κρατικές πολιτικές (π.χ. η επιλεξιμότητα, το είδος και η διάρκεια των προνοιακών επιδομάτων ανεργίας, οι φορολογικές ρυθμίσεις και οι επιδοτήσεις των επιχειρήσεων για τις θέσεις εργασίας, οι διαφορές πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα, η διάδοση και ο ρόλος της επαγγελματικής κατάρτισης, κλπ.)

Διαπιστώνεται δηλαδή, ότι υπάρχει ένα ευρύ φάσμα παραγόντων το οποίο ρυθμίζει τις

παραμέτρους λειτουργίας των λεγόμενων τοπικών αγορών εργασίας. Οι παράγοντες αυτοί μπορεί να επηρεάζουν κάποιο ή/και όλα τα επιμέρους τμήματα της αγοράς εργασίας. Για παράδειγμα οι χωρικές διαφορές ως προς: τις συνθήκες αγοράς κατοικίας, την παροχή φροντίδας για τα παιδιά, τη στάση απέναντι στα εργατικά συνδικάτα, τη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, τη σημασία της εκπαίδευσης και κατάρτισης, κλπ., προκαλούν σημαντικές διαφοροποιήσεις σε βασικές παραμέτρους της αγοράς εργασίας.

Αποτέλεσμα είναι να προκύπτουν πραγματικές διαφορές ανάμεσα στις περιοχές ως προς το μέγεθος, τη σύνθεση και τη δυναμική των αποθεμάτων εργατικού δυναμικού και συνεπώς ως προς τις μορφές και τις προοπτικές αναζήτησης και εύρεσης μισθωτής εργασίας ανάμεσα σε άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες.

Συνοψίζοντας, το άρθρο του Peck καταλήγει ότι η παλιότερη και διαδεδομένη έννοια ότι οι τοπικές αγορές εργασίας αντιστοιχούν σε περιοχές καθημερινής μετακίνησης θα πρέπει να αμφισβητηθεί σοβαρά. Η γεωγραφική γειτνίαση δεν συνεπάγεται αυτομάτως πρόσβαση και ανταγωνισμό στο πλαίσιο μιας ενιαίας τοπικής αγοράς θέσεων εργασίας και εργατικού δυναμικού. Η αγορά εργασίας είναι εσωτερικά διαφοροποιημένη και ο ανταγωνισμός για τις θέσεις εργασίας χαρακτηρίζεται από έντονες ασυνέχειες.

Τα άτομα και οι επιχειρήσεις μετασχηματίζονται ή/και μετακινούνται συνεχώς αντιδρώντας στο πλέγμα των παραγόντων που προαναφέρθηκαν. Έτσι, αυτό που σε κάθε χρονική στιγμή φαίνεται να αποτελεί μια συνεχή και ομογενοποιημένη περιοχή καθημερινής μετακίνησης με όρους κόστους και χρονοαπόστασης, να μην είναι παρά το δυναμικό αποτέλεσμα των διαφορετικών διαδικασιών που προσδιορίζουν συνθετικά τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας σε συγκεκριμένες περιοχές.

1.5.2.2 Γεωγραφίες των αγορών εργασίας

Το επόμενο βήμα περιγράφεται με βάση το άρθρο *Thinking about the geographies of labor* (Martin και Morrison, 2003) το οποίο, 14 χρόνια αργότερα, με τις εξελικτικές και θεσμικές προσεγγίσεις σε πλήρη ανάπτυξη, θέτει το ερώτημα σε ένα πιο γενικό επίπεδο θεωρώντας ότι η ανάλυση των ανθρώπινων πόρων και των αγορών εργασίας αποτελεί κεντρικό πεδίο ενδιαφέροντος των θεωριών οικονομικής ανάπτυξης, κυρίως από την άποψη της σημασίας τους ως συντελεστών της παραγωγικής διαδικασίας (McCann και van Oort, 2009).

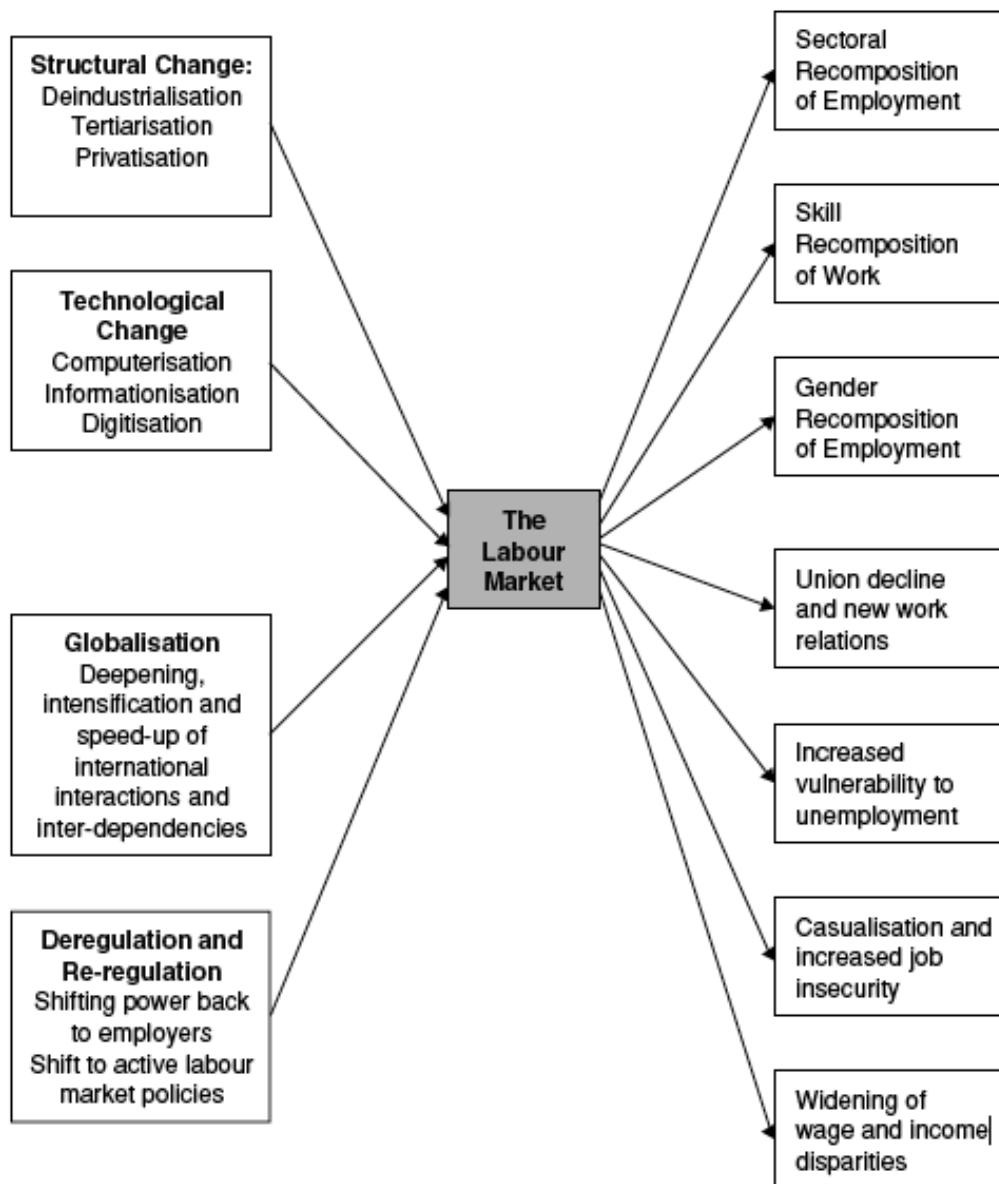
Οι συγγραφείς διαπιστώνουν ότι όπως συμβαίνει και με άλλα συναφή ζητήματα, οι οικονομικές προσεγγίσεις τείνουν να εξετάζουν τα φαινόμενα ως α-χωρικά και αντιμετωπίζουν τον χώρο περιστασιακά ως μια εξωγενή μεταβλητή, πχ. ως εμπόδιο στην κινητικότητα των ατόμων και την αποτελεσματική προσαρμογή των αγορών εργασίας.

Καταγράφουν το γεγονός ότι κατά τη δεκαετία του 1990 υπήρξε από την πλευρά της οικονομικής γεωγραφίας αυξανόμενο ενδιαφέρον για τις χωρικές διαστάσεις των αγορών εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό πολλές πτυχές των αγορών εργασίας όπως η απασχόληση, η ανεργία, οι εργασιακές σχέσεις, η αντιστοίχιση προσφοράς και ζήτησης, κλπ. συνδέθηκαν στενότερα με το τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

Διαπιστώνουν ακόμη ότι σχετικά πρόσφατα ακόμα και οι λεγόμενοι καθαροί οικονομολόγοι άρχισαν να ενδιαφέρονται για τη χωρική συνιστώσα των αγορών εργασίας, σε ζητήματα όπως οι διαφοροποιήσεις στις μορφές απασχόλησης, η δυναμική των απολαβών, οι

διακυμάνσεις της ανεργίας και οι δεξιότητες του ανθρώπινου κεφάλαιου.

Το ενδιαφέρον των οικονομολόγων συνδέεται κυρίως με τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις (όπως συνοψίζονται στο διάγραμμα 1) οι οποίες διαμορφώθηκαν κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980 και είχαν δραστικές επιπτώσεις στη φύση, την οργάνωση και την ανακατανομή της εργασίας.

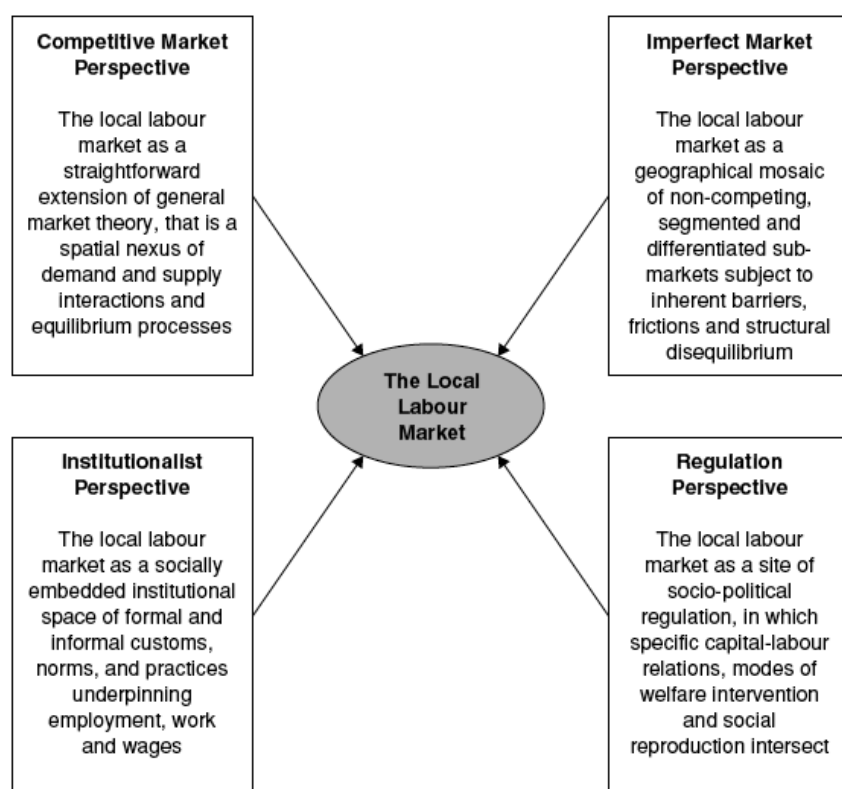

Διάγραμμα 1. Κύριες συνιστώσες της αλλαγής και επιπτώσεις στην αγορά εργασίας (Martin και Morrison, 2003, σ.5)

Η γεωγραφική οριοθέτηση της αγοράς εργασίας προσδιορίζεται αφενός από την πλευρά της ζήτησης (δηλαδή των εργοδοτών) ως περιοχή στρατολόγησης εργαζομένων και αφετέρου, από την πλευρά της προσφοράς (δηλαδή των εργαζομένων) ως περιοχή αναζήτησης εργασίας. Στο βαθμό που οι δυο περιοχές, δηλαδή της ζήτησης από την πλευρά των εργοδοτών και της προσφοράς από την πλευρά των εργαζομένων, συμπίπτουν, οι αγορές εργασίας οριοθετούνται χωρικά και αποκτούν χαρακτηριστικά σχετικής αυτάρκειας. Από την άποψη αυτή μπορεί κανείς να αναφέρεται σε τοπικές αγορές εργασίας με βάση την

εμβέλεια της 'μετακίνησης για εργασία'.

Οι Martin και Morrison εκτιμούν ότι στην πράξη δεν παρατηρούνται συχνά και για μεγάλη διάρκεια τέτοιες συμπτώσεις και συνεπώς τα όρια των αγορών εργασίας παραμένουν διάχυτα και διαφοροποιημένα ανάλογα με τμήματα της αγοράς εργασίας, πχ. επίπεδο ειδίκευσης, φύλο, επίπεδο αμοιβής, κλπ. Επιπλέον, τονίζεται ότι όλες οι παράμετροι προσδιορισμού των γεωγραφικών ορίων των τοπικών αγορών εργασίας μεταβάλλονται συνεχώς. Για παράδειγμα η απόσταση της μετακίνησης για εργασία μεταβάλλεται μεταξύ άλλων ανάλογα με το δίκτυο δρόμων, τα μέσα μεταφοράς και την οργάνωση των περιοχών κατοικίας.

Διάγραμμα 2. Θεωρητικές προσεγγίσεις της αγοράς εργασίας (Martin και Morrison, 2003, σ.9)

Το ζήτημα αυτό θέτει σε δοκιμασία το νόημα των στατιστικών δεδομένων τα οποία συνήθως αναφέρονται στα ίδια σταθερά γεωγραφικά όρια για μεγάλες χρονικές περιόδους, πχ. για διαδοχικές δεκαετίες, με βάση την αμφίβολη υπόθεση ότι πρόκειται για λειτουργικά αυτοτελείς περιοχές από την άποψη των αγορών εργασίας. Το πρόβλημα περιπλέκεται και από το γεγονός ότι (όπως αποτυπώνεται στο διάγραμμα 2) διακρίνονται τουλάχιστον τέσσερις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις των τοπικών αγορών εργασίας.

Το κεντρικό πρόβλημα είναι η ερμηνεία των αλλαγών και ειδικότερα των νέων ανισοτήτων στην αγορά εργασίας που παρατηρούνται σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές. Το άρθρο εστιάζει στην ανεργία και τη χαμηλά αμειβόμενη απασχόληση. Πρόκειται για ενδιαφέρον που προσπαθεί να κατανοήσει το φαινόμενο των γεωγραφικά προσδιορισμένων ανισοτήτων: ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες, χώρες και περιφέρειες.

Ένα πραγματικό και άμεσο ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν περιοχές που υφίστανται κάποιο σοκ. Η σημασία αυτών των καταστάσεων βρίσκεται στο γεγονός ότι, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, βασικές παράμετροι της τοπικής ανάπτυξης, όπως το επενδυτικό κεφάλαιο, οι κοινωνικές και τεχνικές υποδομές, η επιχειρηματικότητα, το εργατικό δυναμικό και οι θεσμικές δομές, δεν μπορούν να μετακινηθούν από περιοχή σε περιοχή χωρίς να αντιμετωπίσουν σημαντικό κόστος. Φυσικά οι παράγοντες αυτοί πρέπει αναγκαστικά να προσαρμοστούν, καθώς η τεχνολογία εξελίσσεται και οι αγορές προϊόντων αλλάζουν, με αποτέλεσμα τα συγκριτικά πλεονεκτήματα των διαφόρων περιοχών να μεταβάλλονται.

Όμως, κατά τη διάρκεια της προσαρμογής, οι δυνάμεις γεωγραφικής αδράνειας, επιβαρύνουν ιδιαίτερα τα φτωχότερα στρώματα και τους ανέργους αλλά και την ικανότητα του κράτους και του πολιτικού συστήματος να τα αντιμετωπίσει. Οι χωρικές συνέπειες από την καθυστέρηση της προσαρμογής επιτείνονται σε περιόδους αργής ανάπτυξης ή ύφεσης οπότε οι ευκαιρίες είναι γενικά περισσότερο περιορισμένες.

Οι κατηγορίες που υφίστανται τις αρνητικές συνέπειες είναι άτομα με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης, ιστορικό περιστασιακής απασχόλησης και μεγάλων περιόδων ανεργίας που κατοικούν σε περιοχές χαμηλής προσπελασιμότητας, ή σε περιοχές με ανεπαρκείς κοινωνικές και τεχνικές υποδομές όπου εκδηλώνονται και τάσεις εκροής των ικανότερων.

Από την άποψη αυτή, η γεωγραφική προσαρμογή των αγορών εργασίας και η κατανόηση της λειτουργίας των τοπικών αγορών εργασίας, αποτελούν την κυριότερη πρόκληση.

1.5.2.3 Η διάσταση των ανθρώπινων δυνατοτήτων

Η διαδρομή κλείνει με το άρθρο *Regional disparities and equalities: Towards a capabilities perspective* (Perrons, 2011), το οποίο, 8 χρόνια μετά το άρθρο της *The new economy, labour market inequalities and the work life balance* (Perrons 2003), τονίζει τη σημασία της ανάδειξης των ανθρώπινων δυνατοτήτων ως κεντρικό στοιχείο της τοπικής ανάπτυξης. Η επιχειρηματολογία της Perrons αναπτύσσεται ως εξής:

Αρχικά, αμφισβητεί την αξία της συμβατικής προσέγγισης της ιεραρχίας περιφερειακής ανάπτυξης με βάση τον δείκτη ΑΕΠ κατά κεφαλή.

Στη συνέχεια αναδεικνύει τη σημασία δεικτών που αντιστοιχούν στην προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων όπως: δείκτης παιδικής θνησιμότητας, ποσοστά εκπαιδευτικής απόδοσης (GCSE levels), ποσοστό απασχόλησης, διάμεση τιμή απολαβών, παιδική φτώχεια.

Τέλος, υιοθετεί τη μεθοδολογία του Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (HDI, UNDP) και συνδυάζει τις μετρήσεις αυτών των δεικτών προκειμένου να κατασκευάσει δυο νέους δείκτες, τον Δείκτη Περιφερειακής Ανάπτυξης (RDI) και τον Δείκτη Φύλου (GRDI), με βάση τους οποίους εντοπίζει τις διαφορές των επιλεγμένων μεγεθών ανάμεσα στις περιφέρειες τόσο αθροιστικά όσο και ανάλογα με το φύλο. Στην προσπάθεια αυτή χρησιμοποιεί συμπληρωματικά και το Πλαίσιο Μέτρησης Ισότητας της βρετανικής Επιτροπής Ισότητας και Ανθρώπινων Δικαιωμάτων.

Με τον τρόπο αυτό η Perrons καταλήγει σε μια συνθετική προσέγγιση η οποία αξιοποιεί την έννοια των ανθρώπινων δυνατοτήτων και υπερβαίνει τη χρήση του ΑΕΠ προκειμένου να τοποθετήσει σε νέα βάση τα ερωτήματα και τις απαντήσεις σχετικά με το είδος και το

σκοπό της επιθυμητής μορφής περιφερειακής ανάπτυξης πριν από τη διαμόρφωση των κατάλληλων πολιτικών.

1.6 Διαπιστώσεις: Ο ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη

Η ανάδειξη του χώρου και ιδίως της περιφέρειας στο πλαίσιο των νέων θεωρητικών προσεγγίσεων της χωρικής ανάπτυξης μετά τη δεκαετία του 1980 συνδέθηκε με τη σημασία της 'κοινωνίας της μάθησης', με καθοριστικό στοιχείο τη γνώση και παραπέρα την ικανότητα βελτίωσης της ικανότητας για καινοτομία. Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται ο σημαντικός ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού των περιοχών σε συνδυασμό με επιμέρους λειτουργίες και χαρακτηριστικά των περιοχών που έχουν σαφή χωρική διάσταση, ορισμένα από τα οποία επιχειρείται να τονιστούν στη συνέχεια.

Ειδικότερα στις θεωρίες περιφερειακής καινοτομίας, στις οποίες η γνώση, η εξειδίκευση οι ικανότητες, οι σχέσεις αλλά και η κινητικότητα των εργαζομένων αποτέλεσαν βασικό συστατικό για την περιφερειακή ανταγωνιστικότητα, σημασία έχουν τα δίκτυα δρώντων σε μια περιφέρεια, πχ. δίκτυα παραγωγών, ερευνητών, πολιτικών. Βασικό στοιχείο στα δίκτυα αυτά αποτελεί η ύπαρξη ενός οργανισμού/φορέα παραγωγής και μετάδοσης γνώσης που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ένα πανεπιστήμιο το οποίο τροφοδοτεί με εξειδικευμένο προσωπικό την τοπική αγορά και υποστηρίζει τεχνικά τις επιχειρήσεις. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο στη μεταφορά τεχνολογίας στα πλαίσια μιας 'βιομηχανικής συνοικίας' αποτελεί η κινητικότητα των εργαζομένων.

Στο ίδιο πλαίσιο έχουν σημαντικό ρόλο οι 'εξωτερικότητες' που δημιουργούνται μέσα από (άτυπα κυρίως) δίκτυα με τη μορφή διάχυσης γνώσης (knowledge spillovers) που δημιουργούνται μέσω διαπροσωπικών σχέσεων (συμμετοχή σε διάφορους θεσμούς ενώσεις οργανώσεις, ερευνητικά προγράμματα, μετακίνηση εργαζομένων, συνέδρια κλπ.). Η χωρική διάσταση είναι σημαντική καθώς η διάχυση γνώσης (spillovers) συγκεντρώνεται σε ορισμένες περιοχές όπου προϋπάρχει παραγωγή γνώσης ή προϊόντων (π.χ. περιοχές όπου οι δαπάνες Ε&ΤΑ είναι μεγαλύτερες, το εργατικό δυναμικό πιο εξειδικευμένο κλπ.)

Γενικά, καθώς φορέας της (τεχνολογικής) γνώσης είναι ο άνθρωπος, μέσω της χωρικής γειτνίασης δραστηριοτήτων που σχετίζονται άμεσα με το ανθρώπινο δυναμικό και τη γνώση προάγεται η άρρητη γνώση καθώς αυτή προϋποθέτει χωρική εγγύτητα για τη μετάδοσή της.

Σύμφωνα με τις προσεγγίσεις που επικεντρώνονται στο ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου, το ανθρώπινο κεφάλαιο χαρακτηρίζει τις περιοχές που το διαθέτουν ως ένας μη υλικός παράγοντας χωρικής ανάπτυξης και επηρεάζει την ικανότητα για καινοτομία και κατά συνέπεια τη χωρική ανταγωνιστικότητα. Συγκεκριμένες ικανότητες και χαρακτηριστικά του ανθρώπινου κεφαλαίου, καταρχήν το επίπεδο εκπαίδευσης, θεωρούνται σημαντικά για την προσέλκυση ή/και ανάπτυξη δραστηριοτήτων έντασης γνώσης. Το ερώτημα που συνδέει τις θεωρητικές προσεγγίσεις με τις πολιτικές που εφαρμόζουν οργανισμοί και κράτη, αφορά

τον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται το ανθρώπινο κεφάλαιο, που περιλαμβάνει (α) εκπαίδευση, κατάρτιση, 'on the job training' κλπ., (β) μετακίνηση εργαζομένων.

Η σύνδεση του ανθρώπινου κεφαλαίου με το χώρο στο πλαίσιο του εδαφικού κεφαλαίου γίνεται στη βάση του προσδιορισμού του ως 'εδαφικό στοιχείο' (territorial asset) κάθε συγκεκριμένης περιοχής. Το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ένα 'εδαφικό στοιχείο' που αφορά τη σφαίρα της οικονομίας, ενώ 'εδαφικά στοιχεία' εντοπίζονται επίσης στη σφαίρα της οικονομικής γεωγραφίας, όπως είναι η ύπαρξη μεγάλων αστικών συγκεντρώσεων, η προσβασιμότητα και η περιφερειακότητα (Camagni 2008). Κατά συνέπεια, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η σύνδεση του ανθρώπινου κεφαλαίου με ειδικότερα χαρακτηριστικά του χώρου μπορεί να γίνει με βάση το γεγονός ότι (α) λειτουργεί ως μέρος ενός συστήματος (εδαφικό κεφάλαιο) που αναφέρεται σε συγκεκριμένη περιοχή (β) λειτουργεί σε αλληλεπίδραση με άλλα στοιχεία του συστήματος (εδαφικό κεφάλαιο) που έχουν καθαρά γεωγραφική διάσταση όπως οι οικονομίες κλίμακας που δημιουργούνται σε πόλεις και βιομηχανικές περιοχές και οι οποίες επηρεάζονται από στοιχεία προσβασιμότητας και περιφερειακότητας.

Με τον ίδιο τρόπο η σύνδεση του ανθρώπινου κεφαλαίου με το χώρο στο πλαίσιο της εδαφικής ελκυστικότητας και με κύρια υπόθεση ότι αποτελεί την «κύρια μηχανή για τις καινοτόμες και ανταγωνιστικές οικονομίες» (Atkinson et al. 2010), αντιμετωπίζεται μέσω μιας διπλής οπτικής: αφενός ως στοιχείο του εδαφικού κεφαλαίου των περιοχών και τελικά ως παράγοντας ελκυστικότητας αυτών, και αφετέρου ως στοιχείο που προσελκύεται από τις περιοχές.

Η έμφαση στην εδαφική (territorial) διάσταση της αναπτυξιακής διαδικασίας (OECD 2001) παραπέμπει στη λειτουργία του ανθρώπινου κεφαλαίου και πάλι ως στοιχείο του εδαφικού κεφαλαίου. Ιδιαίτερη είναι η συμβολή της στην ανάδειξη της σχέσης του με τις διαφορετικές κατηγορίες περιοχών. Έτσι, τονίζεται η παγιωμένη πλέον σημασία των πόλεων για την 'κοινωνία της μάθησης' καθώς σε αυτές παραδοσιακά συγκεντρώνονται οι θεσμοί της ανώτατης εκπαίδευσης, της έρευνας και των μέσων ενημέρωσης. Παράλληλα αναφέρονται και οι διαφοροποιήσεις σε σχέση με το παρελθόν που δημιουργούν ευκαιρίες σε περιοχές (και ομάδες) περιθωριοποιημένες προηγουμένως, οι οποίες γίνονται δυνατές εξαιτίας αλλαγών στην εκπαίδευση και επικοινωνία καθώς και στη δικτυακή εκπαίδευση.

Επιπλέον, η έμφαση στην εδαφική (territorial) διάσταση της αναπτυξιακής διαδικασίας μπορεί να συνδεθεί και με το θέμα των κριτηρίων προσδιορισμού των περιοχών. Μπορεί να υποστηριχτεί ότι, αν αποσυνδεθούν οι περιοχές από τα διοικητικά κριτήρια που συνδέονται με τη μέτρηση των οικονομικών δεικτών και άλλων στατιστικών στοιχείων, χρειάζονται διαφορετικές έννοιες που έχουν σχέση με τη διάρθρωση των εδαφικών ενοτήτων, π.χ. αυτές που αφορούν την οργάνωση του δικτύου των οικισμών και τις ιεραρχίες τους, τη γεωγραφική θέση και προσβασιμότητα. Σε αυτό το πλαίσιο ο όρος 'εδαφικός' εισάγει ορισμένες επιπλέον ιδιότητες του χώρου που μπορούν να εμπλουτίσουν τη διερεύνηση των ζητημάτων της χωρικής ανάπτυξης σε σχέση με το ανθρώπινο δυναμικό και την αναζήτηση των κατάλληλων για τη διερεύνηση του θέματος χωρικών ενοτήτων.

Ειδικά κατά την αναζήτηση των παραγόντων εδαφικής ελκυστικότητας, η οποία παραπέμπει στη σύνδεση της χωρικής ανάπτυξης με το ανθρώπινο δυναμικό και τη μετακίνησή του, τίθεται το ερώτημα για τα πρότυπα μετανάστευσης των ατόμων, ιδίως αυτών που έχουν υψηλό επίπεδο προσόντων. Σε διαφοροποίηση με απόψεις που τονίζουν

διαφορετικές μορφές συλλογικών εξυπηρετήσεων (amenities) ως παράγοντες ελκυστικότητας, και σε σχέση με το ερώτημα: 'τι είναι αυτό που δημιουργεί την ανάπτυξη των πόλεων και περιοχών, αν υπάρχει υψηλού επιπέδου ανθρώπινο κεφάλαιο θα υπάρξει και ανάπτυξη;', υποστηρίζεται (Storper και Scott 2009) ότι η αστική ανάπτυξη θα πρέπει να συσχετιστεί άμεσα με την οικονομική γεωγραφία της παραγωγής.

Με τον τρόπο αυτό εισάγεται στη θεώρηση των παραγόντων ελκυστικότητας εκ μέρους των περιοχών η παράμετρος των αγορών εργασίας. Μέσω των τελευταίων μπορεί να διερευνηθεί πως το ανθρώπινο κεφάλαιο συνδέεται με την οριοθέτηση και τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων περιοχών.

Η έννοια της χωρικής ανθεκτικότητας θέτει με ανανεωμένη οπτική τα θέματα χωρικής ανάπτυξης και ανθρώπινου δυναμικού, από τα οποία μπορεί να προκύψουν 'εισορές' για τη διαφοροποίηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού σε σχέση με τις διαφορετικές μορφές χωρικής ανθεκτικότητας, το ρόλο του στο πλαίσιο των θεσμών ως παράμετρο της 'ικανότητας αντιμετώπισης/προσαρμογής στους κινδύνους', καθώς και ως προς το θέμα του προσδιορισμού των χωρικών ενοτήτων αναφοράς. Διαφαίνεται ότι τα ερωτήματα για τη σχέση του ανθρώπινου δυναμικού με τις περιοχές που είναι κατάλληλες για τη μελέτη της χωρικής ανάπτυξης παραπέμπουν είτε στα προϋπάρχοντα πλαίσια στην περίπτωση της μηχανικής ανθεκτικότητας (χωρική ανταγωνιστικότητα, εδαφική ελκυστικότητα, αγορές εργασίας) ή σε νέα πλαίσια που μπορεί να αφορούν την κλίμακα του χώρου (π.χ. έμφαση στην τοπική κλίμακα) ή τις επιπτώσεις της κρίσης στη μορφή του χώρου (περιοχές που έχουν πληγεί ή όχι, περιοχές που με κάποιον τρόπο συνδέονται άμεσα με τις συνέπειες της κρίσης ανάλογα με το παραγωγικό τους σύστημα.

Αναζητώντας τη συμβολή των τοπικών αγορών εργασίας στον προσδιορισμό των χωρικών ενοτήτων αναφοράς της χωρικής ανάπτυξης στις οποίες το ανθρώπινο δυναμικό έχει ιδιαίτερο ρόλο, διαπιστώνεται (Peck, 1989) ότι η γεωγραφική γειτνίαση δεν συνεπάγεται αυτομάτως πρόσβαση και ανταγωνισμό στο πλαίσιο μιας ενιαίας τοπικής αγοράς θέσεων εργασίας και εργατικού δυναμικού. Η αγορά εργασίας είναι εσωτερικά διαφοροποιημένη και ο ανταγωνισμός για τις θέσεις εργασίας χαρακτηρίζεται από έντονες ασυνέχειες. Τα άτομα και οι επιχειρήσεις μετασχηματίζονται ή/και μετακινούνται συνεχώς αντιδρώντας σε ένα πλέγμα παραγόντων.

Οι Martin και Morrison (2003) εκτιμούν ότι στην πράξη τα όρια των αγορών εργασίας παραμένουν διάχυτα και διαφοροποιημένα ανάλογα με τμήματα της αγοράς εργασίας, π.χ. επίπεδο ειδίκευσης, φύλο, επίπεδο αμοιβής, κλπ. Επιπλέον, τονίζουν ότι όλες οι παράμετροι προσδιορισμού των γεωγραφικών ορίων των τοπικών αγορών εργασίας μεταβάλλονται συνεχώς. Για παράδειγμα η απόσταση της μετακίνησης για εργασία μεταβάλλεται μεταξύ άλλων ανάλογα με το δίκτυο δρόμων, τα μέσα μεταφοράς και την οργάνωση των περιοχών κατοικίας.

Κεντρικό πρόβλημα είναι η ερμηνεία των αλλαγών και ειδικότερα των νέων ανισοτήτων στην αγορά εργασίας που παρατηρούνται σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές (ανεργία, χαμηλά αμειβόμενη απασχόληση), δηλαδή του φαινομένου των γεωγραφικά προσδιορισμένων ανισοτήτων: ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες, χώρες και περιφέρειες. Επίσης, πρόβλημα αποτελούν οι χωρικές συνέπειες από τον τρόπο προσαρμογής περιοχών που υφίστανται κάποιο σοκ, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού σε αυτές. Ορισμένες κατηγορίες ανθρώπινου δυναμικού υφίστανται τις

αρνητικές συνέπειες (άτομα με χαμηλά επίπεδα εκπαίδευσης, ιστορικό περιστασιακής απασχόλησης και μεγάλων περιόδων ανεργίας), σε ορισμένες περιοχές (χαμηλής προσπελασιμότητας, ή με ανεπαρκείς κοινωνικές και τεχνικές υποδομές), όπου εκδηλώνονται και τάσεις εκροής των ικανότερων.

Γενικότερα, οι παραπάνω πλευρές της σχέσης ανθρώπινου δυναμικού και των επιμέρους λειτουργιών/χαρακτηριστικών των περιοχών συνοψίζονται σε δυο συμπληρωματικές αλλά όχι πάντα συμβατές οπτικές που συνδέουν το ανθρώπινο δυναμικό με το χώρο. Η μια αφορά τη συμβολή του συνολικού αποθέματος ανθρώπινου κεφαλαίου στην ανάπτυξη μιας περιοχής (με αποτέλεσμα να δίνει έμφαση στα επίπεδα εκπαίδευσης και απασχόλησης) ενώ η άλλη αφορά τη μεταβολή του ανθρώπινου δυναμικού λόγω μετανάστευσης προς και από την περιοχή (με αποτέλεσμα να δίνει έμφαση στη σχέση ζήτησης και προσφοράς εργασίας).

Στις δύο αυτές οπτικές μπορεί να κατευθυνθούν και τα ερωτήματα της εμπειρικής έρευνας.

2. ΧΩΡΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ 'ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ' ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ

Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται η θεωρητική συζήτηση για τη χωρική οργάνωση και τις χωρικές διαφοροποιήσεις. Η παρουσίαση αυτή εστιάζει ειδικότερα αφενός στην πολυκεντρική οργάνωση του χώρου και αφετέρου στη συσχέτιση της χωρικής οργάνωσης με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ικανότητες του ανθρώπινου δυναμικού. Θα πρέπει να επισημανθεί από την αρχή ότι ενώ τα επιστημονικά πεδία που αναφέρονται στη χωρική οργάνωση και τη χωρική ανάπτυξη έχουν πλούσια παράδοση και εκτενή σχετική βιβλιογραφία, η συζήτηση για τις αντιστοιχίες οργάνωσης του χώρου και ανθρώπινου δυναμικού είναι σχετικά περιορισμένη.

Η πρώτη ενότητα αναφέρεται εισαγωγικά στις βασικές προσεγγίσεις για τη χωρική οργάνωση και ειδικότερα στο χαρακτήρα που έχουν οι διάφορες κλίμακες του χώρου. Στη συνέχεια εξετάζεται η πολυκεντρική χωρική οργάνωση και ειδικότερα η σημασία της πολυκεντρικότητας ως πλαίσιο διερεύνησης της χωρικής ανάπτυξης σε σχέση με το βασικό ορισμό της έννοιας και τις μορφές ή τύπους της πολυκεντρικότητας. Η ενότητα κλείνει με τη συζήτηση για τη σχέση ανθρώπινου δυναμικού και χωρικής οργάνωσης, τις τυπολογίες περιοχών και τις εμπειρικές μεθόδους προσδιορισμού τους ώστε να αποτελέσουν τη βάση για τη διατύπωση και τον έλεγχο των υποθέσεων εργασίας στα επόμενα στάδια της έρευνας.

2.1 Χωρική οργάνωση και χωρικές διαφοροποιήσεις

2.1.1 Οι κλίμακες του χώρου

Οι κλίμακες του χώρου έχει ιδιαίτερη σημασία για το πώς εμφανίζονται και ποιο κύριο χαρακτήρα έχουν τα φαινόμενα κατανομής της χωρικής ανάπτυξης και οι χωρικές διαφοροποιήσεις. Είναι διαφορετικά τα φαινόμενα που καταγράφονται για παράδειγμα σε τοπική, αστική ή σε περιφερειακή κλίμακα από αυτά που λειτουργούν και εκδηλώνονται σε εθνικό, διεθνές ή παγκόσμιο επίπεδο.

Σύμφωνα με την προσέγγιση του ζητήματος της κλίμακας που διατύπωσε ο Neil Smith, οι κλίμακες του χώρου έχουν υλική βάση με την έννοια ότι παράγονται κοινωνικά και έχουν πραγματικές συνέπειες για την κοινωνική ζωή. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση (Smith 1984/2008, σσ.181-196):

- η αστική κλίμακα είναι η κλίμακα της αστικής αγοράς εργασίας, η κλίμακα της καθημερινής μετακίνησης,
- η εθνική κλίμακα είναι το επίπεδο της οργάνωσης της οικονομίας μέσω της πολιτικής και της ρύθμισης της συσσώρευσης του κεφαλαίου, και

- η παγκόσμια κλίμακα είναι το επίπεδο λειτουργίας των διεθνικών επιχειρήσεων και μέσω αυτών της διεθνοποίησης του τρόπου παραγωγής που στηρίζεται στη μισθωτή εργασία.

Αργότερα, ο Smith πρόσθεσε την κλίμακα της περιφέρειας, θεωρώντας ότι και αυτή επίσης στηρίζεται στις αγορές εργασίας, όχι με την έννοια της καθημερινής μετακίνησης, αλλά με την έννοια των χωρικών διαιρέσεων εργασίας στους διάφορους κλάδους της οικονομίας, δηλαδή στην παραγωγική δομή της περιφέρειας (Herod, 2011, σσ.9-10).

2.1.2 Η οργάνωση του χώρου και η οριοθέτηση της αστικής κλίμακας

α. Η θεωρία των κεντρικών τόπων

Η κλασική θεωρία που περιγράφει και ερμηνεύει την οργάνωση του χώρου είναι η θεωρία των 'κεντρικών τόπων' του Walter Christaller. Είναι αυτή η θεωρία που βρίσκεται πίσω από τη σύγχρονη συζήτηση για την πολυκεντρικότητα που θα αναπτυχθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Σύμφωνα με τον Christaller, οι κεντρικοί τόποι είναι κέντρα που προσφέρουν αγαθά και υπηρεσίες σε μια ευρύτερη περιοχή αγοράς γύρω τους. Ο συνδυασμός των διαφορετικών μεγεθών των περιοχών αγοράς των αγαθών και υπηρεσιών που συνυπάρχουν σε έναν κεντρικό τόπο αντιστοιχεί και στο μέγεθος και τη σημασία του. Η χωρική οργάνωση με τη γνωστή μορφή των εξαγώνων προσδιορίζεται από τρία βασικά σημεία της θεωρίας: α) την ιεραρχία των κεντρικών τόπων ανάλογα με τα μεγέθη των περιοχών αγοράς των διαφόρων αγαθών και υπηρεσιών που προσφέρουν, β) την ένταξη των περιοχών αγοράς των χαμηλότερων στην ιεραρχία κεντρικών τόπων στην περιοχή αγοράς ενός μεγαλύτερου κεντρικού τόπου (για να εξυπηρετηθεί σε αγαθά και υπηρεσίες που ο ίδιος δεν διαθέτει) και γ) την ομαδοποίηση των προσφερόμενων αγαθών και υπηρεσιών σε πέντε ομάδες με παρόμοιο μέγεθος αγοράς και αντίστοιχα των κεντρικών τόπων σε πέντε ιεραρχικές βαθμίδες (Ανδρικοπούλου, 2010, σ.89).

Η αστική κλίμακα προσδιορίζεται από τις από τις ροές ανθρώπων προς τους κεντρικούς τόπους στη βάση της καθημερινής (ή ακόμα και της εβδομαδιαίας/μηνιαίας) μετακίνησης προς τους τόπους αγοράς. Για τον Christaller η κινητήρια δύναμη είναι η δυναμική της κατανάλωσης και η έκταση της αστικής κλίμακας ορίζεται από την εμβέλεια των διαφόρων τύπων αγαθών και υπηρεσιών που οι κεντρικοί τόποι προσφέρουν.

β. Η προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας

Από την πλευρά της πολιτικής οικονομίας, ο Neil Smith (1984/2008, σσ.181-183) υποστηρίζει ότι, μέσω της συγκεντροποίησης του κεφάλαιου, ο αστικός χώρος κεφαλαιοποιείται ως ένας απόλυτος χώρος παραγωγής. Η κινητήρια δύναμη του αστικού συστήματος είναι η δυναμική της παραγωγής και τα γεωγραφικά όρια της αστικής κλίμακας είναι πρωταρχικά προσδιορισμένα από την τοπική αγορά εργασίας και τα όρια της καθημερινής μετακίνησης. Με την ανάπτυξη της πόλης υπάρχει μια συστηματική διαφοροποίηση μεταξύ του τόπου εργασίας και του τόπου κατοικίας, μεταξύ του τόπου παραγωγής και του τόπου αναπαραγωγής. Το κόστος της μετακίνησης για εργασία είναι μία συνιστώσα της εργατικής δύναμης, μια συνιστώσα που έχει κρίσιμη σημασία για τη γεωγραφική έκφραση της αξίας της εργατικής δύναμης. Έτσι, τα γεωγραφικά όρια των

καθημερινών αγορών εργασίας εκφράζουν τη χωρική ολοκλήρωση στην αστική κλίμακα. Η επέκταση το αστικού χώρου δεν είναι απλώς θέμα αυξημένης συγκεντροποίησης των παραγωγικών δυνάμεων ή επέκταση της κλίμακας στην οποία επιτελείται το καθημερινό σύστημα ανταλλαγής συγκεκριμένων μορφών εργασίας αλλά θα πρέπει να ερμηνευθεί, γενικότερα, ως επέκταση της γεωγραφικής εμβέλειας της καθημερινής αγοράς εργασίας.

Συνοψίζοντας, η διαφορά μεταξύ των δύο προσεγγίσεων του Christaller και του Smith όσον αφορά στην κλίμακα και τη λειτουργία του αστικού χώρου έχει ως εξής:

Σύμφωνα με τη θεωρία των κεντρικών τόπων του Christaller,

- η κινητήρια δύναμη του αστικού συστήματος είναι η δυναμική της κατανάλωσης,
- η έκταση της αστικής κλίμακας ορίζεται από την εμβέλεια των διαφόρων τύπων αγαθών και υπηρεσιών που ο κάθε κεντρικός τόπος προσφέρει
- και οι μετακινήσεις είναι μετακινήσεις για αγορά/κατανάλωση

Αντίθετα σύμφωνα με την κριτική προσέγγιση του Smith

- η κινητήρια δύναμη του αστικού συστήματος είναι η δυναμική της παραγωγής
- η έκταση της αστικής κλίμακας ορίζεται από τη χωρική έκταση των αγορών εργασίας
- και οι μετακινήσεις είναι μετακινήσεις για εργασία

γ. Η δικτυακή προσέγγιση

Σύμφωνα με τον Andrew Herod (2011, σσ.117-118), η δικτυακή προσέγγιση διαφοροποιείται από την κυρίαρχη θεωρία του Christaller σε δύο βασικά σημεία:

- ενώ η θεωρία των κεντρικών τόπων θεωρεί ότι υπάρχει μια χωρική ισοκατανομή πόλεων γύρω από μια κεντρική πόλη, στην πραγματικότητα κάποιες πόλεις λειτουργούν ως 'πόλεις-πύλες' ή πύλες εισόδου στην περιφέρειά τους και όχι ως κεντρικοί τόποι που ελαχιστοποιούν την απόσταση. Και, επίσης,
- ενώ η θεωρία των κεντρικών τόπων βλέπει την αστικοποίηση ως αποτέλεσμα της αγροτικής ανάπτυξης που δημιουργεί μεγαλύτερη ζήτηση για τα αγαθά και τις υπηρεσίες που προσφέρουν, πολλές ευρωπαϊκές πόλεις δεν αναπτύχθηκαν λόγω της αγροτικής τους ενδοχώρας, αλλά επειδή εξυπηρετούσαν την ευρύτερη ενδοχώρα τους ως σημεία-τόποι μέσω των οποίων εκτελούνται οι εισαγωγές και οι εξαγωγές αγαθών.

Ορισμένες προσεγγίσεις αυτής της κατεύθυνσης θεωρούν ότι τα δίκτυα πόλεων είναι συστήματα οριζοντίων και μη ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ εξειδικευμένων κέντρων (Herod, 2011, σ.120) και καθορίζουν τρεις τύπους δικτύων:

- 1) *ιεραρχικά δίκτυα* όπου κάποιες πόλεις ελέγχουν κάποιες αγορές ή παραγωγικές περιοχές (π.χ. περιοχές με υπεργολαβίες μεγάλων εταιρειών όπως η Toyota city ή το Τορίνο),
- 2) *δίκτυα συμπληρωματικότητας* που βασίζονται σε οικονομίες με μεγάλο μέρος κάθετης ολοκλήρωσης και όπου εξειδικευμένα και συμπληρωματικά κέντρα αλληλοσυνδέονται μέσω αλληλεξαρτήσεων αγορών (π.χ. Padua–Treviso–Venice) και

3) *δίκτυα συνέργειας* που συνίστανται από παρόμοια και συνεργαζόμενα κέντρα στα οποία το δίκτυο ολοκληρώνει την περιοχή αγοράς κάθε κέντρου (π.χ. χρηματιστηριακά κέντρα των οποίων οι αγορές τους είναι συνδεδεμένες με υψηλής ταχύτητας τηλεπικοινωνιακά μέσα ή τουριστικά κέντρα όπου όλες οι αστικές περιοχές σε μια περιοχή συνδέονται συχνά σε κοινές πολιτιστικές ή ιστορικές διαδρομές (Nord-Pas de Calais στη Γαλλία και Wallonia στο Βέλγιο).

Άλλοι ερευνητές συνδέουν τις παραπάνω προσεγγίσεις, όπως όταν κάποιες μεγάλες πόλεις διαθέτουν χαρακτηριστικά κόμβων δικτύου αλλά και κεντρικών τόπων.

Εμφανίζεται τελικά ένα νέο υπόδειγμα χωρικής οργάνωσης βασισμένο στα δίκτυα που αντικαθιστά το μοντέλο των κεντρικών τόπων, τουλάχιστον όσον αφορά τις πολυκεντρικές αστικές περιοχές το οποίο έχει συνέπειες στο πώς οριοθετείται η κλίμακα του αστικού. Κατά τον Herod (2011, σσ.122-123) αναδεικνύονται τρία κρίσιμα θέματα:

1) η σημασία που δίνεται στις εντοπισμένες χωρικά κοινωνικές σχέσεις, σε σχέση με επιχειρήματα για τη σημασία της παγκοσμιοτοπικότητας (*glocalization*) στις αποφάσεις των επιχειρήσεων, όπου το αστικό χρησιμεύει ως εντοπισμένος κόμβος μέσα στις παγκόσμιες ροές και το παγκόσμιο αποτελείται από δίκτυα οικισμών και πόλεων,

2) οι νέες παγκόσμιες αστικές ιεραρχίες (κάθετα) και επιταχυνόμενες πληροφορικές και χρηματιστηριακές ροές μεταξύ πόλεων (οριζόντια) όπου το αστικό είναι επίσης το αποτέλεσμα πυκνών (διανυσματικών) δικτύων που συνδέουν απομακρυσμένες γεωγραφικές θέσεις,

3) οι αναλύσεις των θεωριών ρύθμισης που συνδέουν την αστική αναδιάρθρωση με τους διάφορους μετασχηματισμούς του εθνικού-κράτους (τη μεταφορά εξουσιών του σε υπερεθνικές και υποεθνικές μορφές διακυβέρνησης), θεωρώντας την αστική κλίμακα όχι μόνον ως την εντοπισμένη χωρικά αρένα της παγκόσμιας καπιταλιστικής συσσώρευσης αλλά και ως μια στρατηγική ρυθμιστική συντεταγμένη μιας πολυεπίπεδης (σε διάφορες κλίμακες) επανεδαφικοποίησης των κρατικών θεσμών.

2.2 Πολυκεντρική χωρική οργάνωση

2.2.1 Η σημασία της πολυκεντρικότητας για τη χωρική ανάπτυξη

Η έννοια της πολυκεντρικότητας ή της πολυκεντρικής χωρικής οργάνωσης βρίσκεται στην καρδιά των ζητημάτων που αφορούν τον χωρικό σχεδιασμό και τις πολιτικές χωρικής ανάπτυξης. Η πολυκεντρικότητα συνδέθηκε αρχικά με τον στρατηγικό χωρικό σχεδιασμό σε ευρωπαϊκό επίπεδο (EC 1999) αλλά και αργότερα με τις πολιτικές σχεδιασμού στο περιφερειακό επίπεδο (Vasanen, 2012; Green, 2007). Χαρακτηριστικό της σημαντικότητας της πολυκεντρικότητας είναι ότι στο Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου «η πολυκεντρικότητα αποτελεί έναν δηλωμένο στόχο» (Green 2007, σ.2079), χωρίς ωστόσο να διευκρινίζεται η ερμηνεία του όρου. Η βαρύτητά της για τη χωροταξία αποκαλύπτεται και από το γεγονός ότι η πολυκεντρικότητα αποτελεί έναν από τους κύριους θεματικούς πυρήνες του European Spatial Planning Observation Network (ESPON).

Το Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου (ΕΚ, 1997; ΕΚ, 1999) υπογραμμίζει την ανάγκη για ισόρροπη ανάπτυξη στον ευρωπαϊκό χώρο προβάλλοντας την πολυκεντρικότητα ως την πολιτική που γεφυρώνει την ανάπτυξη με την ισορροπία. Ειδικότερα, το πολυκεντρικό αστικό σύστημα θεωρείται ότι «αποτελεί τη βάση για τη διαμόρφωση στρατηγικών που προωθούν την περιφερειακή οικονομική ανταγωνιστικότητα διασφαλίζοντας ταυτόχρονα τους περιβαλλοντικούς στόχους. ενισχύει την αλληλεπίδραση μεταξύ γειτονικών πόλεων για την ανάπτυξη εξειδικευμένων και συμπληρωματικών λειτουργιών αποτρέποντας την αστική διάχυση στη μεγάλη κλίμακα και τον καταστροφικό χωρικό ανταγωνισμό» (Bailey και Turok 2001,σ.698).

Ειδικότερα, οι πολυκεντρικές περιοχές θεωρείται ότι έχουν ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα έναντι των μονοκεντρικών περιοχών (Bailey και Turok, 2001;Camagni, 2001;Lambooy, 1998), αν και δεν έχει αποδειχθεί ακόμη επαρκώς η συμβολή της πολυκεντρικότητας στην ανάπτυξη. Όπως ισχυρίζονται οι Governa και Salone (2005) οι περιφέρειες επιδιώκουν την πολυκεντρικότητα ως στόχο πολιτικής για μια σειρά από λόγους, συμπεριλαμβανομένης της επιθυμίας να βελτιώσουν το οικονομικό κλίμα της περιοχής τους. Η ισορροπία της σημαντικότητας των κέντρων και η σύγκλιση των δύο αντικρουόμενων στόχων της ανταγωνιστικότητας και της συνοχής (Burgerκαι Meijers, 2012, σ.1133), συνθέτουν το πλαίσιο της πολυκεντρικής ανάπτυξης.

Είναι σημαντικό να διερευνηθεί η αλήθεια των υποτιθέμενων πλεονεκτημάτων της πολυκεντρικότητας που θα αποδείξει αν η πολυκεντρική χωρική οργάνωση ως πολιτική επιδίωξη οδηγεί στη βιώσιμη χωρική ανάπτυξη. Η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην πολυκεντρικότητα και την περιφερειακή απόδοση είναι θεμελιώδους σημασίας, δεδομένου ότι η πολυκεντρική οργάνωση -σε συνδυασμό με τις αστικοαγροτικές σχέσεις- αποτελεί πολιτική-κλειδί στις συζητήσεις για την εδαφική συνοχή, που αποτελεί τον τρίτο πυλώνα στην πολιτικής συνοχής δίπλα στην οικονομική και κοινωνική συνοχή (Burger και Meijers, 2012, σ.1145).

Βασικό χαρακτηριστικό της πολυκεντρικότητας είναι ότι αποτελεί έννοια με διττή υπόσταση. Συνιστά αναλυτικό εργαλείο που χρησιμοποιείται για να περιγράψει την εσωτερική οργάνωση ενός αστικού συστήματος, και ταυτόχρονα αποτελεί όρο πολιτικής καθώς χρησιμοποιείται ως σχεδιαστικό εργαλείο ή όραμα για τη χωρική ανάπτυξη μιας περιοχής (Davoudi, 2003). Για παράδειγμα, στο Βέλγιο η χωρική στρατηγική προωθεί την ιδέα του Φλαμανδικού Διαμαντιού (Flemish Diamond) στην κεντρική περιοχή της Φλαμανδίας με σκοπό την ανάδειξη της ως ένα ολοκληρωμένο δίκτυο πόλεων (Albrechts και Lievois, 2004), ενώ ανάλογη προσπάθεια γίνεται και για την Κεντρική Σκωτία (Bailey και Turok, 2001). Ειδικά, στο Ηνωμένο Βασίλειο η πολυκεντρικότητα αποτελεί βασική προγραμματική επιδίωξη των περιφερειακών και υπο-περιφερειακών χωρικών στρατηγικών (Green, 2007, σ.2097)

Η πολυκεντρική προσέγγιση στο σχεδιασμό είχε υιοθετηθεί αρχικά στη Γερμανία το 1993. Προηγούμενες εκφράσεις της πολυκεντρικότητας είχαν διατυπωθεί τη δεκαετία του 1960 στη Γαλλία με την ανάπτυξη των ισόρροπων πόλων γύρω από το Παρίσι (ESPON, 2003, σ.35), αλλά και στην Ολλανδία με την αρχή της αυτοσυγκεντρωμένης συγκέντρωσης (Cowell, 2010, σ.947). Πρόδρομος της πολυκεντρικότητας θεωρείται και η θεωρία των κεντρικών τόπων του Christaller που θέτει το ζήτημα της ιεραρχημένης κατανομής των πόλεων. Αλλά και ο Hall (1984) έχει αναδείξει τις διαφορετικές χρήσεις του όρου και τη

σχετικότητα της πολυκεντρικότητας με τον ισχυρισμό του ότι η περιοχή του Randstad στην Ολλανδία θα μπορούσε να οριστεί ως πολυκεντρική μητρόπολη αφού δεν υπάρχει καμία κυρίαρχη αστική εγκατάσταση (Green, 2007, σ.2079).

Άλλες έννοιες που επηρεάζουν τη θεώρηση της πολυκεντρικότητας είναι η μεγαλόπολη (Gottmann, 1964), το αστικό πεδίο (Friedmann και Miller, 1965), τα δίκτυα πόλεων (Camagni και Salone, 1993), η πολυπυρηνική μητροπολιτική περιοχή (Dieleman και Faludi, 1998), η περιφερειακή πόλη (regional city) (Calthorpe και Fulton, 2001) και οι μέγα-πόλεις περιφέρειες (Hall και Pain, 2006).

Ένα άλλο κύριο χαρακτηριστικό της πολυκεντρικότητας είναι ότι αποτελεί έννοια πολυεπίπεδη. Είναι αναγνωρίσιμη σε πολλαπλά χωρικά επίπεδα από το τοπικό ως το ευρωπαϊκό ανάλογα με την κλίμακα παρατήρησης του αστικού συστήματος. Παρότι υπάρχει σύγχυση στο σαφή διαχωρισμό και ονομασία των επιπέδων, το ESPON διακρίνει τέσσερα επίπεδα (ESPOΝ, 2003, σ.51): α) το επίπεδο της πόλης (ή ενδοαστικό), στο οποίο τα δομικά στοιχεία της πολυκεντρικότητας είναι τα αστικά δευτερεύοντα κέντρα, β) το μικρο-επίπεδο (ή δια-αστικό ή ενδο-περιφερειακό), το οποίο ταυτίζεται με το περιφερειακό και στο οποίο η πολυκεντρικότητα δημιουργείται από τις Λειτουργικές Αστικές Περιοχές, γ) το μέσο-επίπεδο το οποίο ταυτίζεται με το εθνικό, με τις Μητροπολιτικές Περιοχές να συγκροτούν την πολυκεντρική δομή και δ) το μάκρο-επίπεδο, δηλαδή το ευρωπαϊκό επίπεδο, στο οποίο η πολυκεντρικότητα επιτυγχάνεται από την ύπαρξη πολλαπλών Διεθνικών Ζωνών Ολοκληρωμένης Οικονομικής Ενσωμάτωσης.

Ο διαχωρισμός αυτός, αν και αποτυπώνει την ιδέα της πολυκεντρικότητας στα πολλαπλά χωρικά επίπεδα, εμφανίζει ασυμφωνίες και έντονη σύγχυση για τον ακριβή διαχωρισμό των επιπέδων τόσο εντός της μελέτης του ESPON (2003, σ.239) αλλά και σε σχέση με άλλες προσεγγίσεις που επιχειρούν τη διακριτότητα των επιπέδων. Η πιο ολοκληρωμένη είναι η προσέγγιση της Davoudi (2003, σσ.980-988), η οποία διαχωρίζει τρία επίπεδα: το ενδο-αστικό, το δι-αστικό και το δια-περιφερειακό, με το τελευταίο να συμπεριλαμβάνει και το δι-εθνικό επίπεδο. Χρησιμοποιεί δηλαδή εν μέρει διαφορετικές ορολογίες και συμπτύσσει τα τέσσερα επίπεδα σε τρία, επισημαίνοντας ότι η κλίμακα παρατήρησης και ανάλυσης του αστικού συστήματος μετατοπίζεται από την πόλη στην πόλη-περιφέρεια. Ωστόσο, στην προσέγγισή της δεν είναι σαφές αν η πολυκεντρικότητα στο δι-αστικό επίπεδο μελετάται με βάση τις πόλεις-περιφέρειες ή/και εντός των πόλεων-περιφερειών.

Σχετικά με τη χρήση της πολυκεντρικότητας στα διαφορετικά χωρικά επίπεδα είναι ενδιαφέρουσα η επισήμανση ότι παραδοσιακά η πολυκεντρικότητα χρησιμοποιείται περισσότερο ως: α) αναλυτικό εργαλείο στο επίπεδο της πόλης, β) αναλυτικό εργαλείο και πολιτική χωρικού σχεδιασμού στο δι-αστικό επίπεδο, και γ) κατευθυντήρια αρχή στο διαπεριφερειακό/διευρωπαϊκό επίπεδο. Η τρίτη περίπτωση προέκυψε αφού η έννοια της πολυκεντρικότητας εισήχθη στην κλίμακα αυτή από το ΣΑΚΧ ως εναλλακτική στην αντίληψη του ευρωπαϊκού χώρου με τη μορφή κέντρου-περιφέρειας, όπου κυριαρχούσε μια περιοχή γνωστή και ως Πεντάγωνο (Davoudi, 2003, σ.980). Η διαφορετική χρήση της πολυκεντρικότητας σε κάθε επίπεδο σε συνδυασμό με τις ποιοτικές και ποσοτικές διαφορές στον προσδιορισμό των επιπέδων συνεπάγεται και τη χρήση διαφορετικών κριτηρίων προσδιορισμού της πολυκεντρικότητας στα διάφορα χωρικά επίπεδα.

Η πολυκεντρικότητα είναι δυνατό να λειτουργεί αντιφατικά στα διαφορετικά χωρικά επίπεδα. Για παράδειγμα η επίτευξη της πολυκεντρικότητας στο εθνικό επίπεδο μπορεί να

συνεπάγεται μονοκεντρικότητα στο περιφερειακό επίπεδο. Αλλά και η ισχυροποίηση των δευτερευόντων κέντρων με σκοπό τη λειτουργία τους ως αντίβαρο στον κύριο εθνικό πόλο αυξάνει τις ανισότητες μεταξύ αυτών και των μικρότερων πόλεων. Εντούτοις, ο κίνδυνος αύξησης των χωρικών ανισοτήτων μπορεί να αμβλυνθεί εφόσον η πολυκεντρική ανάπτυξη αποτελεί ταυτόχρονο στόχο για όλα τα χωρικά επίπεδα, που μπορεί να έχει ως τελικό αποτέλεσμα την ισοκατανομή των κέντρων ανάλογα με τη σημαντικότητά τους, και κατ' επέκταση μια περισσότερο ισόρροπη χωρική ανάπτυξη (Γεμενετζή, 2011, σ.93, σ.103).

Ωστόσο, πρόσφατα, η συζήτηση για την πολυκεντρικότητα έχει συνδεθεί με μια ευρύτερη συζήτηση σχετικά με την αστική αλλαγή, κατά την οποία οι πόλεις δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως μορφολογικές οντότητες με σαφή όρια, αλλά περισσότερο ως λειτουργικές αστικές περιοχές που ενσωματώνουν ένα λειτουργικό δίκτυο από κοινότητες γύρω από την κεντρική πόλη και οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με πυκνές ροές ημερήσιων μετακινήσεων (Vasanen, 2012). Αυτές οι περιοχές προσδιορίζονται ως περιπτώσεις Πολυκεντρικής Αστικής Περιοχής (ΠΑΠ) από τον Champion (2001, σ.663), αλλά υπάρχουν και ισχυρές ενστάσεις θεωρώντας ότι η κυριαρχία της κεντρικής πόλης που λειτουργεί πολωτικά και δημιουργεί την πόλη-περιφέρεια τη διαχωρίζει σαφώς από την Πολυκεντρική Αστική Περιοχή (Parr, 2004, σ.234).

Έτσι, η έννοια της πολυκεντρικότητας συνδέεται κυρίως σήμερα με τη μελέτη της Πολυκεντρικής Αστικής Περιοχής (Green, 2007, σ.2081). Ο όρος *περιοχή* υποδηλώνει την αναφορά σε κάποιο επίπεδο συνήθως μικρότερο του εθνικού (Parr, 2004, σ.232), αν και ο προσδιορισμός της χωρικής κλίμακας της Πολυκεντρικής Αστικής Περιοχής αποτελεί ένα από τα πιο προβληματικά σημεία στην αναγνώρισή της (Champion, 2001, σ.663). Γενικά η *Πολυκεντρική Αστική Περιοχή* (ΠΑΠ) αναφέρεται σε ένα σύστημα ξεχωριστών και διακριτών πόλεων ή μικρότερων εγκαταστάσεων που διαχωρίζονται από ελεύθερες εκτάσεις γης, μη αναπτυγμένες ή πράσινες εκτάσεις, (Parr, 2004, σ.232; Bailey και Turok, 2001, σ.698) και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους σε σημαντικό βαθμό (Dieleman και Faludi, 1998). Εντούτοις, η κυρίαρχη θεώρηση της πολυκεντρικότητας –όσον αφορά την Πολυκεντρική Αστική Περιοχή– αφορά σε ένα χωρικό επίπεδο μικρότερο του εθνικού επιπέδου αλλά μεγαλύτερο του αστικού επιπέδου. Αυτό το επίπεδο ορίζεται συνήθως ως περιφερειακό, χωρίς, ωστόσο, να είναι απαραίτητη η ταύτιση του με τα διοικητικά όρια μιας Περιφέρειας.

Οι Dieleman και Faludi (1998, σ.365) χρησιμοποιούν τον όρο *πολυπυρηνική μητροπολιτική περιοχή* (*polynucleated metropolitan region*) για να περιγράψουν ομάδες πόλεων στη Βορειοδυτική Ευρώπη που λειτουργούν ως μια ενιαία λειτουργική ενότητα. Η περιοχή του Randstad στην Ολλανδία αποτελεί αρχετυπικό παράδειγμα Πολυκεντρικής Αστικής Περιοχής (Davoudi, 2003, σ.994), αν και έχει αμφισβητηθεί όσον αφορά τη λειτουργική διάσταση της πολυκεντρικότητας (Lambooy, 1998, σ.461) αλλά και γενικά τη λειτουργία της ως μια πραγματικά πολυκεντρική περιοχή (Musterd et al., 1998 στο: Kloosterman και Musterd, 2001, σ.629). Άλλα παραδείγματα ευρωπαϊκών περιοχών που συχνά αναφέρονται ως Πολυκεντρικές Αστικές Περιοχές είναι το Φλαμανδικό Διαμάντι (Flemish Diamond) στο Βέλγιο (Albrechts, 1998), η περιοχή Rhine-Ruhr στη Γερμανία (Blotevogel, 1998, Knaap, 1998) και η περιοχή Padua-Treviso-Venice στη Βόρεια Ιταλία (Camagni και Salone, 1993). Περισσότερο περίπλοκη γίνεται η έννοια της Πολυκεντρικής Αστικής Περιοχής και της κλίμακας αυτής καθώς οι Dieleman και Faludi (1998, σ.365) υπονοούν την εξέλιξη μιας πολυκεντρικής αστικής μορφής σε μια μεγαλύτερη κλίμακα: «είναι πιθανό οι περιοχές *Rhine-Ruhr*, *Randstad* και *Φλαμανδικό Διαμάντι* και οι λιγότερο αστικοποιημένες περιοχές

που διασπείρονται σήμερα μεταξύ τους να συγχωνευθούν σε ένα πολυπυρηνικό αστικό πεδίο στο μάκρο επίπεδο;» σχηματίζοντας μακρό-πολυπυρηνική μητροπολιτική περιοχή (*macro-polynucleated metropolitan region* (Dieleman και Faludi, 1998, σ.365).

Η Πολυκεντρική Αστική Περιοχή είναι διαφορετική από την «πολυκεντρική πόλη» που χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη πολλαπλών υποκέντρων μέσα σε μια συνεχή δομημένη περιοχή (Gordon *et al.*, 1986) και σχετίζεται με τη διερεύνηση της πολυκεντρικότητας στο (ενδο)αστικό επίπεδο.

2.2.2 Η έννοια της πολυκεντρικότητας

α. Ορισμοί και θεωρήσεις

Η ετυμολογική προέλευση της πολυκεντρικότητας στηρίζεται στην ύπαρξη πολλών κέντρων. Κατ' επέκταση, η λογική της πολυκεντρικής οργάνωσης στηρίζεται στην έννοια των κέντρων που συγκροτούν και οργανώνουν το οικιστικό δίκτυο. Επομένως, το περιεχόμενο των κέντρων, δηλαδή το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά τους, όπως αυτό προσδιορίζεται κάθε φορά αποτελεί κρίσιμο στοιχείο για τον προσδιορισμό της πολυκεντρικότητας. Οι διαφοροποιήσεις του μεγέθους των κέντρων αλλά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, όπως η ύπαρξη σπάνιων υπηρεσιών που έχουν μεγάλη ζώνη επιρροής, ορίζουν τους πόλους του δικτύου οικισμών και βοηθούν στην ιεράρχησή τους (βλ. σχετικά Αγγελίδης, 2000, σ.92).

Υπάρχουν πολλές διαφορετικές ερμηνείες και εμπειρικές προσεγγίσεις της πολυκεντρικότητας. Σύμφωνα με τους Burger και Meijers (2012, σ.1128) οι διαφορές αυτές οφείλονται ανάμεσα στη θεώρηση της μορφολογικής και της λειτουργικής πολυκεντρικότητας (βλ. κεφάλαιο 5.2), που αποτελούν και τις δύο κύριες διαστάσεις της πολυκεντρικότητας. Παρακάτω παρουσιάζονται ορισμένες από τις πιο χαρακτηριστικές θεωρήσεις και ορισμοί της έννοιας της πολυκεντρικότητας.

Σύμφωνα με τον πιο κυρίαρχο ορισμό της πολυκεντρικότητας (Kloosterman και Lambregts, 2001 σσ.718-719; Kloosterman και Musterd, 2001, σ.628; ESPON, 2003, σ.15), μια περιοχή είναι πολυκεντρική όταν:

1. αποτελείται από περισσότερες από δύο πόλεις που είναι ιστορικά ανεξάρτητες και βρίσκονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους
2. στερείται μιας κυρίαρχης πόλης σε πολιτικό, οικονομικό, πολιτιστικό ή άλλο επίπεδο και, αντίθετα, τείνει να αποτελείται από ένα μικρό αριθμό από μεγαλύτερες πόλεις που δε διαφέρουν τόσο πολύ μεταξύ τους με όρους μεγέθους ή συνολικής οικονομικής σημασίας και έναν μεγαλύτερο αριθμό από μικρότερες πόλεις
3. οι πόλεις δεν είναι μόνο χωρικά διακριτές, αλλά αποτελούν επίσης ανεξάρτητες πολιτικά οντότητες
4. οι πόλεις έχουν λειτουργικές σχέσεις και είναι συμπληρωματικές μεταξύ τους.

Επίσης, οι Kloosterman και Musterd (2001, σ.623) σημειώνουν ότι η πολυκεντρικότητα αναφέρεται, καταρχήν, σε οποιαδήποτε συγκέντρωση ανθρώπινης δραστηριότητας, με κυρίαρχες τον πληθυσμό και την απασχόληση.

Οι Spiekermann και Wegener (αναφέρεται στο Green, 2007, σ.2081) έχουν αναπτύξει έναν ορισμό της πολυκεντρικότητας που βασίζεται στη μέθοδο της κατανομής των εγκαταστάσεων σε ένα αστικό σύστημα με βάση την τάξη μεγέθους:

- σε ένα πολυκεντρικό αστικό σύστημα, υπάρχει κατανομή μεγάλων και μικρών πόλεων
- σε ένα πολυκεντρικό αστικό σύστημα, η κατανομή τάξης-μεγέθους είναι λογαριθμική
- μια περισσότερο ευθεία κατανομή τάξης-μεγέθους συνεπάγεται μια πιο πολυκεντρική περιοχή από μία περισσότερο απότομη κατανομή
- ένα πολυκεντρικό αστικό σύστημα δεν κυριαρχείται από μία μεγάλη πόλη.

Το ESPON χρησιμοποιεί την προσέγγιση αυτή για να προσδιορίσει την πολυκεντρικότητα σε χωρικά επίπεδα μεγαλύτερα ή ίσα με αυτό της περιφέρειας.

Ο Lambregts (2009, στο Burger και Meijers, 2012, σ.1128) αναφέρει τρεις διακριτές προσεγγίσεις της πολυκεντρικότητας:

1. Η πολυκεντρική ανάπτυξη ως κανονιστική στρατηγική σχεδιασμού που εφαρμόζεται στο μητροπολιτικό, εθνικό και διεθνικό επίπεδο.
2. Η πολυκεντρική ανάπτυξη ως χωρική διαδικασία, που οφείλεται στη διάχυση των συνήθως υψηλότερης τάξεων αστικών λειτουργιών από τα μεγάλα κέντρα στα γειτονικά μακρότερα κέντρα.
3. Το χωρικό αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας που συντελεί στο χωρικό σχηματισμό των σύγχρονων αστικών περιοχών.

Διαφορετική είναι η προσέγγιση του Champion (2001, σ.664) ο οποίος συνοψίζει τον ορισμό της πολυκεντρικότητας θεωρώντας «την πολυκεντρικότητα ως μία κλίμακα, στη μια άκρη της οποίας βρίσκεται ο πληθυσμός και στην άλλη οι αστικές λειτουργίες». Στην πιο γενική άκρη της κλίμακας η Πολυκεντρική Αστική Περιοχή αναφέρεται στην κατανομή του πληθυσμού σε διάφορα αστικά κέντρα από τη συγκέντρωσή του μόνο σε ένα αστικό κέντρο. Στη μεσαία θέση της κλίμακας υπάρχει ένας ελάχιστος βαθμός αλληλεπίδρασης μεταξύ των αστικών κέντρων. Στο άλλο άκρο της κλίμακας κάθε κέντρο εξειδικεύεται στην παροχή ενός είδους αστικών λειτουργιών για ολόκληρη την πόλη. Στην περίπτωση αυτή κάθε κέντρο περιέχει έναν πολύ μεγαλύτερο αριθμό λειτουργιών από αυτόν που θα μπορούσε να δικαιολογήσει ο πληθυσμός του, ενώ οι λειτουργίες αυτές παρέχονται μόνο από το συγκεκριμένο κέντρο και από κανένα άλλο μέσα στην περιοχή.

Η πολυκεντρικότητα έχει άμεση σχέση με την παρατήρηση ενός αστικού συστήματος σε μια περιοχή και άρα με τα κέντρα και τους κόμβους αυτού, οι οποίοι προσδιορίζονται ανάλογα με το χωρικό επίπεδο αναφοράς. Για παράδειγμα, στις μικρότερες κλίμακες, όπως το επίπεδο της πόλης-περιφέρειας (ή της ΛΑΠ) τα κέντρα του αστικού συστήματος ταυτίζονται με τις Αστικές Περιοχές (ή Αστικές Συσσωρεύσεις), ενώ στις μεγαλύτερες κλίμακες οι ίδιες οι Λειτουργικές Αστικές Περιοχές είναι δυνατό να αποτελούν τα κέντρα.

β. Τύποι πολυκεντρικότητας και μέθοδοι μέτρησης

Η αναγνώριση και η μέτρηση της πολυκεντρικότητας ενός αστικού συστήματος βασίζεται στη διερεύνηση τριών διαστάσεων:

- α) του μεγέθους των κέντρων -όπως αξιολογείται κάθε φορά η κεντρικότητα-

β) της χωρικής τους θέσης και

γ) της συνδεσιμότητας μεταξύ των κέντρων

που περιγράφουν τη μορφολογική και λειτουργική πολυκεντρικότητα (ESPON, 2005, σσ.60-61) που αποτελούν τους δύο βασικούς τύπους πολυκεντρικότητας.

Αν και οι διαστάσεις αυτές αναφέρονται από το ESPON για τη μελέτη της πολυκεντρικότητας στο εθνικό επίπεδο, στην πραγματικότητα είναι οι ίδιες που καθορίζουν την πολυκεντρικότητα σε όλες τις χωρικές κλίμακες, ακόμα και στο ενδοαστικό. Η χωρική θέση, δηλαδή η ανάλυση της χωρικής κατανομής των αστικών κέντρων σε μια συγκεκριμένη χωρική ενότητα, περιγράφει με σαφήνεια τη μορφολογική πολυκεντρικότητα. Η συνδεσιμότητα που αφορά στις αλληλεξαρτήσεις και τις ροές μεταξύ των κέντρων περιγράφει τη λειτουργική πολυκεντρικότητα. Το μέγεθος των κέντρων μπορεί να περιγράφει τόσο τη μορφολογική όσο και τη λειτουργική όψη της πολυκεντρικότητας ανάλογα με τον ειδικότερο δείκτη προσδιορισμού του μεγέθους που χρησιμοποιείται. Για παράδειγμα, ο δείκτης του πληθυσμού που χρησιμοποιείται συχνά για τον προσδιορισμό του μεγέθους των κέντρων έχει συσχετιστεί κυρίως με την περιγραφή της μορφολογικής πολυκεντρικότητας, αν και αυτό δεν είναι απόλυτα κατανοητό. Δεν ισχύει όμως το ίδιο όταν χρησιμοποιούνται δείκτες οικονομικής σημασίας, όπως οι θέσεις απασχόλησης, ή το ΑΕΠ σε επίπεδα μεγαλύτερα του περιφερειακού, οι οποίοι περιγράφουν τη λειτουργική πολυκεντρικότητα.

Ειδικότερα, όσον αφορά τη μορφολογική διάσταση της πολυκεντρικότητας, ο όρος πολυκεντρικότητα αναφέρεται στην ύπαρξη πολλών αστικών κέντρων σε μια δεδομένη επιφάνεια. Οι Burger και Meijers (2012, σ.1132) συσχετίζουν τη μορφολογική πολυκεντρικότητα με την *ισόρροπη κατανομή* των αστικών κέντρων ως προς τη σημαντικότητά τους. Η μορφολογική πολυκεντρικότητα σχετίζεται με τη χωρική οργάνωση και την κατανομή των κέντρων σε μια δεδομένη περιοχή, η οποία προσδιορίζεται από το μέγεθος, την έκταση, το συνολικό αριθμό, τη χωρική θέση των κέντρων και τις μεταξύ τους αποστάσεις. Μια ομοιόμορφη κατανομή όπου όλες οι πόλεις ισαπέχουν μεταξύ τους είναι περισσότερο κατάλληλη για την ύπαρξη ενός πολυκεντρικού αστικού συστήματος, αντίθετα με τη συγκέντρωση των πόλεων σε ένα τμήμα της χωρικής ενότητας.

Η έννοια της λειτουργικής πολυκεντρικότητας είναι λιγότερο κατανοητή από αυτήν της μορφολογικής πολυκεντρικότητας (Hall και Pain, 2006). Η λειτουργική πολυκεντρικότητα αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ των κέντρων. Αυτές προσδιορίζονται από τις πολλαπλές ροές, φυσικές και άυλες. Οι φυσικές ροές αναφέρονται στις μετακινήσεις του πληθυσμού για εργασία, αλλά και σε μετακινήσεις που οφείλονται σε δραστηριότητες, αναψυχής ή κατανάλωσης, στις οικονομικές συναλλαγές, τις ανταλλαγές πόρων και αγαθών. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η επίδραση των μεταφορικών συστημάτων στην αύξηση των φυσικών ροών και της λειτουργικής πολυκεντρικότητας (Γιαννακού κ.ά., 2010). Στις άυλες ροές περιλαμβάνονται οι ροές πληροφορίας και επικοινωνίας (όπως οι τηλεφωνικές συνδιαλέξεις ή η ηλεκτρονική αλληλογραφία) καθώς και η ανταλλαγή ιδεών. Ακόμα και η συνεργασία, η οποία μπορεί να είναι θεσμική και πολιτική, και να αφορά στην αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων και την ανάπτυξη συνεργιών μεταξύ των πόλεων είναι ένα κριτήριο για την ενδεχόμενη αλληλεξάρτηση (Knaap, 1998). Η λειτουργική πολυκεντρικότητα σχετίζεται ακόμα με τη λειτουργική εξειδίκευση των κέντρων, η οποία μπορεί να αφορά στον διαχωρισμό της εργασίας ή την εξειδίκευση σε άλλες λειτουργίες,

όπως ο πολιτισμός ή ο τουρισμός (ESPON, 2003, σσ.44-45; ESPON, 2005) και κατ' επέκταση στις συνδέσεις μεταξύ των υψηλότερων και χαμηλότερων ιεραρχικά κέντρων είτε στις συνδέσεις μεταξύ των ισοδύναμων ιεραρχικά κέντρων.

Ο Green (2007) προσεγγίζει τη λειτουργική πολυκεντρικότητα χρησιμοποιώντας τεχνικές από την ανάλυση των κοινωνικών δικτύων. Τα δίκτυα αποτελούνται από παράγοντες και συνδέσμους μεταξύ αυτών. Οι παράγοντες μπορεί να είναι πόλεις, άνθρωποι, επιχειρήσεις, τηλέφωνα, ηλεκτρονικοί υπολογιστές, εν συντομία ο,τιδήποτε ικανό να συνδεθεί με κάτι άλλο. Οι δρόμοι, οι φιλίες, τα δίκτυα τηλεφώνων, και οι συνεργασίες των επιχειρήσεων είναι όλα παραδείγματα συνδέσεων. Ένα αστικό σύστημα μπορεί να γίνει αντιληπτό ως δίκτυο. Εισάγει την έννοια της πυκνότητας δικτύου (σελ. 2084) που αναφέρεται στην αναλογία των πραγματικών συνδέσεων προς τις συνολικές εν δυνάμει συνδέσεις. Έτσι, ένα σύνολο από κόμβους που δε συνδέονται μεταξύ τους δεν ορίζεται ως πολυκεντρικό σύστημα. Τα δίκτυα μπορεί να είναι διαχωρικά: αυτό σημαίνει ότι οι τοποθεσίες των παραγόντων στο χώρο μπορούν να αλλάξουν χωρίς να αλλάξει η τοπολογία του κοινωνικού δικτύου. Ο Green (2007,σ.2101) διαχωρίζει τη λειτουργική πολυκεντρικότητα σε Ειδική Λειτουργική Πολυκεντρικότητα που αφορά σε ένα δίκτυο εγκαταστάσεων με όρους μιας συγκεκριμένης ειδικής λειτουργίας και σε Γενική Λειτουργική Πολυκεντρικότητα που αφορά σε ένα δίκτυο εγκαταστάσεων με όρους διαφόρων συγκεκριμένων λειτουργιών.

Η Cowell (2010,σ.948) επιχειρεί να συσχετιστεί ποσοτικά τη λειτουργική πολυκεντρικότητα με την οικονομική συμπληρωματικότητα των κέντρων. Ισχυρίζεται ότι τα δίκτυα, συμπεριλαμβανομένων αυτών που συνδέονται με το κοινωνικό κεφάλαιο, παράλληλα με το ανθρώπινο, το οικονομικό, το φυσικό κεφάλαιο και το κεφάλαιο των υποδομών έχουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των περιφερειακών οικονομιών. Παράλληλα επισημαίνει πως η συνέργια επηρεάζει τις οικονομίες των πολυκεντρικών αστικών περιοχών και προσδιορίζει τη συνέργια με τρεις τρόπους : α) τη συμπληρωματικότητα που σχετίζεται με την κάθετη συνέργια που προκύπτει από μια διαδικασία εξειδίκευσης, β) τη συνεργασία, που σχετίζεται με την οριζόντια συνέργια που απορρέει από τις οικονομίες κλίμακας που προέρχονται από τις συνεργατικές προσπάθειες και γ) τις συνδυασμένες θετικές εξωτερικότητες (externalities) που προέρχονται τόσο από τη συνεργασία όσο και από τη συμπληρωματικότητα σε ένα δίκτυο. Η έρευνα για τη συνέργια έχει γενικά εστιάσει στα δίκτυα μεταξύ των επιχειρήσεων, των θεσμών ή των ανθρώπων. Η Cowell επιχειρεί να κατανοήσει τη λειτουργική πολυκεντρικότητα και συγκεκριμένα τα δίκτυα που υπάρχουν μεταξύ των πόλεων, αναλύοντας τη χωρική θέση της απασχόλησης κατά τομέα μέσα από τη συμπληρωματικότητα και τη συνεργασία ώστε να καθορίσει το βαθμό της συνέργιας σε κάθε περιοχή. Παράλληλα, λαμβάνει υπόψη το ρόλο των θεσμικών δομών -και τα διαφορετικά χαρακτηριστικά αυτών των θεσμών- στο σχηματισμό των αντίστοιχων περιοχών.

Οι Burger και Meijers (2012, σσ.1130-1131) προσδιορίζουν τα κέντρα βάσει της σημαντικότητάς τους, την οποία διαχωρίζουν σε απόλυτη σημαντικότητα ή κομβικότητα (nodality) και σχετική σημαντικότητα ή κεντρικότητα (centrality). Η κομβικότητα ενός κέντρου μπορεί να εκφραστεί από το μέγεθος και το εύρος των λειτουργιών που προσφέρει. Η κεντρικότητα ενός κέντρου προσδιορίζεται από τμήμα της σημαντικότητάς του βάσει του πλεονάσματος των αγαθών, υπηρεσιών και θέσεων εργασίας που παρέχονται από το κέντρο σε σχέση με αυτά που ζητούνται από τους κατοίκους του κέντρου. Η διάκριση αυτή παραπέμπει στη θεωρία του Christaller, σύμφωνα με την οποία

αν η σημαντικότητα ενός κέντρου προσδιορίζεται μόνο από το μέγεθός του, τότε ένα τμήμα της σημαντικότητάς του πρέπει να αποδίδεται στην ίδια την εγκατάσταση ως συγκέντρωση και ένα άλλο τμήμα στην εγκατάσταση ως κεντρικό τόπο παροχής αγαθών, υπηρεσιών και θέσεων εργασίας στους γύρω τόπους. Έτσι, οι Burger και Meijers διαχωρίζουν την εξωτερική σημαντικότητα του κέντρου από την τοπική σημαντικότητα του κέντρου. Για το σκοπό αυτό διατυπώνουν την παρακάτω εξίσωση που ορίζει την κεντρικότητα ενός κέντρου c σε ένα κλειστό σύστημα πόλεων ως εξής:

$$C_c = N_c - L_c$$

στην οποία, η κεντρικότητα C_c , δηλαδή η σχετική σημαντικότητα του κέντρου, ισοδυναμεί με το πλεόνασμα της σημαντικότητας του κέντρου βάσει των εισερχόμενων ροές από άλλους τόπους, η κομβικότητα N_c , δηλαδή η απόλυτη σημαντικότητα του κέντρου, ισοδυναμεί με τις εσωτερικές και εισερχόμενες εξωτερικές ροές και η τοπική σημαντικότητα του κέντρου L_c με τις εσωτερικές ροές. Έχοντας ως παράδειγμα τον προσδιορισμό της σημαντικότητας του κέντρου βάσει της παροχής θέσεων εργασίας, η κομβικότητα N_c αναπαριστά τις συνολικές θέσεις απασχόλησης, η κεντρικότητα C_c αναπαριστά τον αριθμό των εργαζομένων που εισέρχονται καθημερινά στο κέντρο με σκοπό την εργασία και η τοπική σημαντικότητα του κέντρου L_c αναπαριστά τον αριθμό των εργαζομένων που κατοικούν σε αυτό.

Οι παραπάνω προσεγγίσεις δίνουν την ποιοτική διάσταση της πολυκεντρικότητας, αλλά εμφανίζουν αδυναμίες σε δύο τουλάχιστον σημεία, δεδομένου ότι για τον ποσοτικό προσδιορισμό της πολυκεντρικότητας χρειάζονται και ορισμένα ποσοτικά κριτήρια, των οποίων οι ανώτερες και κατώτερες τιμές θα καθορίζουν το βαθμό πολυκεντρικότητας.

Το πρώτο σημείο αφορά στον καθορισμό της χωρικής γειτνίασης, δηλαδή ποια απόσταση θεωρείται κοντινή ώστε να επιτρέπει την άνετη καθημερινή μετακίνηση μεταξύ των κέντρων (Davoudi, 2000 σ.986). Η απόσταση μιας ώρας μεταξύ γειτονικών κέντρων θεωρείται συνήθως το ανώτατο όριο (Parr, 2004, σ.232; Davoudi, 2003, σ.986; Bailey και Turok, 2001). Ωστόσο, η μέτρηση της απόστασης μέσω της χρονικής της διάστασης αποκαλύπτει τη σχετικότητα της χωρικής ή γεωγραφικής διάστασης στον ορισμό της Πολυκεντρικής Αστικής Περιοχής (Davoudi, 2003,σ.986). Η βελτίωση των τρόπων και των μέσων μεταφοράς επιτρέπει την κάλυψη μεγαλύτερων αποστάσεων στον ίδιο χρόνο διευρύνοντας τα όρια της ΠΑΠ σε ένα πολύ μεγαλύτερο χωρικό επίπεδο.

Το δεύτερο σημείο αφορά στο ελάχιστο επίπεδο αλληλεξάρτησης που πρέπει να υπάρχει μεταξύ των κέντρων και τα κριτήρια για τη μέτρησή του (Davoudi, 2003, σ.986). Η αλληλεξάρτηση μπορεί να πάρει ποικίλες μορφές, όπως οι συνδέσεις και η εξειδίκευση των κέντρων. Το πιο κοινό κριτήριο που χρησιμοποιείται όσον αφορά τις συνδέσεις είναι οι ροές που δημιουργούνται λόγω εργασίας και βασίζονται στα στατιστικά στοιχεία καθημερινής μετακίνησης για εργασία (Davoudi, 2003, σ.986). Ειδικότερα, η διασταύρωση των μετακινήσεων (cross-commuting), η εμφάνιση δηλαδή περίπλοκων διαδρομών και ροών μετακίνησης που δεν κατευθύνονται όλες προς το ίδιο κέντρο είναι ουσιαστικό χαρακτηριστικό της πολυκεντρικότητας (Kloosterman και Musterd, 2001, σ.626). Η αλληλοεπικάλυψη των περιοχών αγοράς εργασίας των κέντρων είναι ένας δείκτης αλληλεπίδρασης όπως και οι οικονομικές συναλλαγές μεταξύ των κέντρων (Parr 2004, σ.233), αλλά και γενικότερα οι λειτουργικές σχέσεις (π.χ. αυτές που βασίζονται στην ανταλλαγή πληροφοριών ή πόρων) παρά τη δυσκολία μέτρησής τους (Davoudi, 2003,

σ.986). Η εξειδίκευση των κέντρων μπορεί να βασίζεται στις αστικές λειτουργίες τους, για παράδειγμα αν μια περιοχή λειτουργεί ως κέντρο αγοράς, εργασίας, ως κέντρο εφοδιασμού, με την έννοια της κάλυψης των βασικών αγαθών ή ως διοικητικο-πολιτικό κέντρο ή ακόμα ως οικιστικός υποδοχέας (ESPON, 2006a). Άλλη εξειδίκευση μπορεί να αφορά ειδικότερα στο λειτουργικό διαχωρισμό της εργασίας ως κέντρο εμπορίου, μεταφορών, χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, υπηρεσιών προς παραγωγούς κ.ά. (Blotevogel, 1998, σ.398). Εντούτοις, η εξειδίκευση των κέντρων δε συνεπάγεται απαραίτητα τις λειτουργικές σχέσεις μεταξύ των κέντρων σε μια Πολυκεντρική Αστική Περιοχή (ΠΑΠ). Η εξειδίκευση του κέντρου μπορεί να αφορά σε δραστηριότητες που έχουν αποδέκτη κέντρα εθνικού ή διεθνούς επιπέδου (Parr, 2004, σ.233).

Γενικά, δεν υπάρχουν συγκεκριμένες μέθοδοι μέτρησης της πολυκεντρικότητας. Ο βαθμός πολυκεντρικότητας βασίζεται κυρίως στη χρονική ή χωρική σύγκριση μεταξύ της ίδιας ή διαφορετικών περιοχών. Εντούτοις, συχνά χρησιμοποιείται σε μεγαλύτερα από το περιφερειακό χωρικά επίπεδα η γραμμική παλινδρόμηση και ο δείκτης 'primacy rate' που εκφράζει το βαθμό υπεροχής του πρώτου στην ιεραρχία κέντρου (ESPON, 2005, σ.27, σ.60, σ.72). Πρέπει να διευκρινιστεί πως τα επιμέρους κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό της πολυκεντρικότητας, δηλαδή το μέγεθος, η θέση και η συνδεσιμότητα, εξαρτώνται από το χωρικό επίπεδο στο οποίο μελετάται η πολυκεντρικότητα. Για παράδειγμα οι άυλες ροές και η συνεργασία λαμβάνονται υπόψη συνήθως στα μεγαλύτερα χωρικά επίπεδα, όπως το εθνικό ή ευρωπαϊκό (βλ. Hall και Pain, 2006; ESPON, 2005; ESPON, 2006b). Ομοίως, η επιλογή των λειτουργιών που διαχωρίζουν το ρόλο των κέντρων εξαρτάται από το χωρικό επίπεδο μελέτης.

Δεδομένου ότι η πολυκεντρικότητα ενός αστικού συστήματος προσδιορίζεται από το μέγεθος των κέντρων -όπως αξιολογείται κάθε φορά η κεντρικότητα-, τη χωρική τους θέση και τις μεταξύ τους αλληλεξαρτήσεις, ο βαθμός της πολυκεντρικής οργάνωσης αυξάνει όσο περισσότερες από τις τρεις αυτές συνθήκες ισχύουν ταυτόχρονα. Η έννοια της αυξημένης ή ολοκληρωμένης πολυκεντρικότητας συνυπάρχει με την έννοια της αύξησης της λειτουργικής ενσωμάτωσης που ταυτίζεται με τη χωρική συνοχή και την ισόρροπη ανάπτυξη. Έτσι, μπορεί να θεωρηθεί ότι ένα αστικό σύστημα κινείται προς την κατεύθυνση της λειτουργικής ενσωμάτωσης όταν: α) μειώνονται οι διαφορές ανάμεσα στο μέγεθος των κέντρων διαφορετικών βαθμίδων ή μεταξύ κέντρου-περιφέρειας, β) αυξάνονται οι αλληλεξαρτήσεις τόσο με την έννοια της συμπληρωματικότητας των αστικών λειτουργιών των κέντρων όσο και με την έννοια των καθημερινών μετακινήσεων, και γ) τα κέντρα, παλιά και αναδυόμενα, έχουν μια ισόρροπη χωρική κατανομή. Έτσι, ο μέγιστος βαθμός πολυκεντρικότητας ταυτίζεται με τη λειτουργική ενσωμάτωση και κατ' επέκταση με την ισόρροπη χωρική ανάπτυξη (Γεμενετζή, 2011, σσ.102-103).

2.3 Ανθρώπινο δυναμικό και χωρική οργάνωση

2.3.1 Ανθρώπινο δυναμικό και ανάπτυξη: η χωρική διάσταση

Η διερεύνηση της συσχέτισης της χωρικής κατανομής του ανθρώπινου δυναμικού με τη χωρική ανάπτυξη και τη χωρική οργάνωση βρίσκεται στον πυρήνα της παρούσας έρευνας.

Η συμβολή του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη, αλλά και αντίστροφα, η επιρροή της χωρικής οργάνωσης στα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού συγκροτούν το πλαίσιο της έρευνας. Αν και ο προσδιορισμός του ανθρώπινου δυναμικού επιδέχεται πολλές ερμηνείες, στις περισσότερες μελέτες το επίπεδο εκπαίδευσης (Ramos et al., 2012) αποτελεί βασικό παράγοντα προσδιορισμού του ανθρώπινου δυναμικού, ενώ σε πιο πρόσφατες θεωρήσεις συνυπολογίζονται το ταλέντο, η δημιουργικότητα και οι δεξιότητες (Florida, 2012). Στις δεξιότητες συμπεριλαμβάνονται η επαγγελματική κατάρτιση και εμπειρία των εργαζομένων χωρίς αυτές να συνδέονται με το επίπεδο εκπαίδευσής τους. Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία είναι περισσότερο πιθανό οι χώρες και οι περιοχές με υψηλά επίπεδα ανθρώπινου δυναμικού να παρουσιάζουν υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης από τις περιοχές με χαμηλότερα επίπεδα ανθρώπινου δυναμικού, αν και υπάρχουν ελάχιστες εμπειρικές έρευνες που να επιβεβαιώνουν τη συσχέτιση αυτή.

Ειδικότερα, ο Roelhekke (2013) ισχυρίζεται πως η επίδραση του ανθρώπινου δυναμικού - όπως αυτό προσδιορίζεται με βάση το ποσοστό του πληθυσμού που έχει τριτοβάθμια εκπαίδευση- στην ανάπτυξη μιας περιοχής, δεν είναι τόσο σημαντική όσο η συγκέντρωση ομάδων με άλλες δεξιότητες, κυρίως αυτών με επαγγελματική κατάρτιση, που επηρεάζει θετικά την αύξηση της απασχόλησης. Η εμπειρική έρευνα στις μητροπολιτικές περιοχές της Γερμανίας έδειξε ότι για αύξηση του ανθρώπινου δυναμικού κατά 10% σε μια περιοχή, υπάρχει αύξηση της απασχόλησης κατά 0,5%, καταρρίπτοντας την προκατάληψη που υπάρχει στη βιβλιογραφία ότι το ανθρώπινο δυναμικό επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό θετικά την ανάπτυξη των πόλεων. Η επιρροή του ανθρώπινου δυναμικού στην ανάπτυξη έχει περισσότερο θετικά αποτελέσματα όταν υπάρχει παράλληλη συγκέντρωση αποφοίτων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που διαθέτει επαγγελματική κατάρτιση. Έτσι, η επιτυχία των πόλεων εξαρτάται από την προσέλκυση του «σωστού» συνδυασμού των δεξιοτήτων και όχι μόνο από το ποσοστό των αποφοίτων πανεπιστημίου.

Οι Ramos et al. (2012) διερευνούν το ρόλο της υπερ-εκπαίδευσης (με την έννοια των παραπάνω χρόνων εκπαίδευσης) στη σχέση περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης και ανθρώπινου δυναμικού στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σύμφωνα με τα ευρήματα, η πρόσφατη οικονομική λειτουργία των Ευρωπαϊκών περιφερειών σχετίζεται με την αύξηση της υπερ-εκπαίδευσης. Αν και η δυνατότητα απορρόφησης του υπερ-εκπαιδευμένου ανθρώπινου δυναμικού στην αγορά εργασίας αποτελεί βασικό παράγοντα που σχετίζεται με την ανάπτυξη, εντούτοις, οι εργαζόμενοι με τα κατάλληλα προσόντα –ακόμα και αν δε δύνανται να βρουν μια εργασία ανάλογη των προσόντων τους- είναι πιο παραγωγικοί, με την έννοια ότι είναι περισσότερο δημιουργικοί, από τους εργαζόμενους που δεν έχουν τα προσόντα αυτά. Υπό την έννοια αυτή, η επένδυση μιας περιοχής στην εκπαίδευση μπορεί να συνεισφέρει στην ανάπτυξη. Ωστόσο, σε ένα πλαίσιο υψηλής γεωγραφικής κινητικότητας, οι περιφέρειες δε θα επωφεληθούν άμεσα από την ‘υπερ-επένδυση’ στην εκπαίδευση του πληθυσμού τους.

Μια άλλη πρόσφατη έρευνα (Manca, 2012) έδειξε ότι η τριτοβάθμια εκπαίδευση συνέβαλε σημαντικά στη συνολική σύγκλιση των περιφερειών στην Ισπανία την περίοδο 1960-1997. Το στάδιο της ανάπτυξης που βρίσκονται οι οικονομίες έχει θεμελιώδη ρόλο στην επίδραση που έχει η σύνθεση του ανθρώπινου δυναμικού στη σύγκλιση των περιφερειών. Διαφορετική είναι η επίδραση που έχουν ειδικές εκπαιδευτικές κατηγορίες σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης στην Ισπανία. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση επηρεάζει θετικά την

οικονομική σύγκλιση τόσο στα υψηλά όσο και στα χαμηλά στάδια ανάπτυξης. Ωστόσο, ο τρόπος κατά τον οποίο οι μεσαίων και χαμηλών προσόντων εργαζόμενοι συμπληρώνουν την εργασία των ειδικευμένων εργαζόμενων στη διαδικασία σύγκλισης εξαρτάται από τη σχετική απόσταση της οικονομίας από το όριο της τεχνολογίας. Η εμπειρική έρευνα έδειξε ότι παράλληλα με την τριτοβάθμια εκπαίδευση, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση και η επαγγελματική κατάρτιση παίζουν σημαντικό ρόλο στη σύγκλιση της παραγωγικότητας των πλουσιότερων περιφερειών, ενώ δεν ισχύει το ίδιο για τις πιο φτωχές περιφέρειες.

Αντίστοιχες έρευνες διερεύνησης της σχέσης του ανθρώπινου δυναμικού και της ανάπτυξης υπάρχουν πολλές. Εντούτοις, έχει σημασία η ανάδειξη της διάστασης του χώρου στην παραπάνω σχέση. Στη διεθνή βιβλιογραφία παρατηρείται έλλειψη της μελέτης της χωρικής διάστασης. Αξίζει να αναφερθούν εδώ δύο έρευνες που εισάγουν τη διάσταση του χώρου.

Η πρώτη διερευνά το ρόλο της γεωγραφίας στη χωρική κατανομή του ανθρώπινου δυναμικού μεταξύ των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (López-Rodríguez *et al.*, 2007). Από την εμπειρική έρευνα προκύπτει ότι στην Ευρωπαϊκή Ένωση το επίπεδο της εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού είναι υψηλότερο στις περιφέρειες με μεγαλύτερη πρόσβαση αγοράς, που είναι αυτές που βρίσκονται στο κέντρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η απόσταση από τις αγορές (όσον αφορά τόσο τις αγορές των καταναλωτών όσο τις εισροές των πρώτων υλών) αποτελεί μειονέκτημα για την οικονομική ανάπτυξη και σύγκλιση των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης εμποδίζοντας τη συγκέντρωση ανθρωπίνου δυναμικού. Ειδικότερα, οι περιφέρειες με το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης του ανθρώπινου δυναμικού είναι αυτές που βρίσκονται στον αναπτυξιακό άξονα που είναι γνωστός και ως μπλε-μπανάνα, που αποτελεί επιπλέον μια κατεχοχόν πολυκεντρική περιοχή. Αντίθετα, οι περιφέρειες που βρίσκονται στην περιφέρεια της Ευρώπης είναι αυτές με το χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης. Γενικά, το επίπεδο εκπαίδευσης στον ευρωπαϊκό χώρο τείνει να μειώνεται όσο αυξάνεται η απόσταση από τον πυρήνα της Ευρώπης και ειδικότερα από το Λουξεμβούργο, το οποίο οι ερευνητές θεωρούν ότι είναι το γεωγραφικό κέντρο του ευρωπαϊκού χώρου.

Η δεύτερη έρευνα διερευνά τις τάσεις μεγέθυνσης και μεταβολής του ανθρώπινου δυναμικού στο αστικοαγροτικό φάσμα σε εθνικό επίπεδο, έχοντας ως εμπειρικό πεδίο την Καναδική αστική ιεραρχία (Brown *et al.*, 2010). Σε αυτήν το ανθρώπινο δυναμικό ορίζεται από τους κατόχους πτυχίου, δηλαδή τους αποφοίτους πανεπιστημίου, ενώ θεωρείται δεδομένη η θετική σχέση ανάμεσα στο πληθυσμιακό μέγεθος μιας μητροπολιτικής περιοχής και την κατανομή του πληθυσμού που έχει τριτοβάθμια εκπαίδευση. Οι ερευνητές διερευνούν την (εσωτερική και διεθνή) μετανάστευση καθώς και την επιτόπια (in situ) ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού ως δύο παράγοντες μεγέθυνσης του ανθρώπινου δυναμικού στις αστικοαγροτικές περιοχές. Η αστική ιεραρχία προσδιορίζεται από τέσσερις κατηγορίες περιοχών: τις μεγάλες, μεσαίες και μικρές πόλεις και τις αγροτικές περιοχές. Από την εμπειρική έρευνα βρέθηκε ότι ο ρυθμός συγκέντρωσης των αποφοίτων πανεπιστημίου αυξάνει όσο αυξάνεται το μέγεθος της πόλης. Οι μεγάλες πόλεις παράγουν ανθρώπινο δυναμικό με έναν πολύ μεγαλύτερο ρυθμό από αυτόν που παράγουν οι μικρότερες πόλεις και οι αγροτικές περιοχές του Καναδά. Ειδικότερα, η εξωτερική μετανάστευση αποτελεί σημαντικό παράγοντα αύξησης του ανθρώπινου δυναμικού στα μεγάλα αστικά κέντρα,. Επιπλέον, η εσωτερική μετανάστευση παίζει ένα πολύ σημαντικό ρόλο. Όλες οι μεσαίες και μικρές πόλεις καθώς και οι αγροτικές περιοχές χάνουν τους αποφοίτους των πανεπιστημίων προς όφελος των μεγαλύτερων αστικών κέντρων.

Ορισμένες από αυτές τις ροές οφείλονται στους αποφοίτους πανεπιστημίου που άφησαν τα μεγάλα αστικά κέντρα για να αποκτήσουν τα πτυχία τους σε μικρότερες πόλεις και τώρα επιστρέφουν σπίτι. Επιπλέον, όσοι μεγάλωσαν στα μεγάλα αστικά κέντρα είναι πιο πιθανό να αναζητήσουν τριτοβάθμια εκπαίδευση. Γενικά, τα αστικά κέντρα εμφανίζονται ως πιο ελκυστικά μέρη για την εργασία και τη διαβίωση του ανθρώπινου δυναμικού.

2.3.2 Τυπολογίες περιοχών

Η μελέτη της οργάνωσης του χώρου προϋποθέτει την αναγνώριση χωρικών (εδαφικών) ενοτήτων, οι οποίες εντοπίζονται και προσδιορίζονται βάσει ομοειδών χαρακτηριστικών. Τα χαρακτηριστικά αυτά ποικίλουν καθώς δύνανται να αναφέρονται:

α) Στη γεωμορφολογία και τις δομικές ιδιότητες του χώρου. Οι δομικές ιδιότητες αντιστοιχούν στα φυσικά χαρακτηριστικά του χώρου, τα οποία είναι σχετικά σταθερά στο πέρασμα του χρόνου, όπως οι καλύψεις και χρήσεις γης που έχουν διαμορφωθεί από την ανθρώπινη παρέμβαση.

β) Στις λειτουργικές ιδιότητες του χώρου. Αυτές σχετίζονται με την πραγματική χρήση του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος που μπορεί να έχει ποικίλες μορφές παραγωγής, κατανάλωσης, επικοινωνίας (Bengs και Zonneveld, 2002). Οι λειτουργικές ιδιότητες σχετίζονται με τις συγκεντρώσεις πληθυσμού και παραγωγικών δραστηριοτήτων αλλά και τις ροές που αφορούν σε μετακινήσεις πληθυσμού, εμπορευμάτων κ.ά.

γ) Στα διοικητικά ή πολιτικά όρια, που αντιστοιχούν στα διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης των χωρικών ενοτήτων.

Μια συστηματική και συγκεντρωτική ταξινόμηση των τυπολογιών περιοχών που βασίζεται στην επισκόπηση 56 υπάρχουσών τυπολογιών περιοχών που έχουν γίνει από φορείς και οργανισμούς όπως οι ESPON, OECD, DG Regio, EEA, JRC, CMPR, AEBR κ.ά. στα πλαίσια μελετών σχετικών με την Ευρωπαϊκή χωρική ανάπτυξη, δίνεται στη μελέτη ESPON Typology Compilation (ESPON, 2009). Η μελέτη καταλήγει σε οχτώ ομοιογενείς τυπολογίες περιοχών.

Στην παρούσα προσέγγιση μελέτης της χωρικής οργάνωσης στην ελληνική επικράτεια υιοθετούνται οι έξι από αυτές (Πίνακας 1):

- Αστικές/μητροπολιτικές περιοχές
- Αγροτικές περιοχές
- Διασυνοριακές περιοχές
- Ορεινές περιοχές
- Νησιώτικες περιοχές
- Παράκτιες περιοχές

Δε συμπεριλαμβάνονται α) οι Περιοχές Βιομηχανικής Μετάβασης και β) οι Αραιοκατοικημένες περιοχές, που ανήκουν στις περιοχές που έχουν συγχρηματοδοτηθεί από τα Διαρθρωτικά Ταμεία στο πλαίσιο της πολιτικής συνοχής της Ε.Ε. (Στόχος 2 και Στόχος 6), καθώς καμιά περιοχή της Ελλάδας δεν εντάσσεται σε αυτές τις περιοχές (όλες οι ελληνικές περιφέρειες ανήκαν σε άλλη κατηγορία - Στόχος 1: λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες).

Στον Πίνακα 1 γίνεται ομαδοποίηση των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται για την ταξινόμηση των περιοχών σε κατηγορίες. Για τις αστικές-μητροπολιτικές και αγροτικές περιοχές χρησιμοποιούνται κριτήρια που αφορούν στις καλύψεις γης, στις αστικές λειτουργίες/παραγωγικές δραστηριότητες και στην απόσταση/χρονοαπόσταση, οι τιμές των οποίων ποικίλλουν ανάλογα με τη μελέτη (βλ. σχετικά Πίνακας 2 και 3). Οι διασυνοριακές περιοχές ορίζονται βάσει της απόστασης από τα σύνορα. Για την οριοθέτηση των ορεινών, νησιώτικων και παράκτιων περιοχών χρησιμοποιούνται κυρίως κριτήρια που αφορούν στη γεωμορφολογία. Για τις ορεινές περιοχές τα συνήθη κριτήρια αφορούν στο υψόμετρο ή/και την κλίση του εδάφους, οι τιμές των οποίων διαφέρουν ανάλογα με την προσέγγιση. Οι παράκτιες περιοχές οριοθετούνται με βάση την απόσταση από την ακτογραμμή ή τη γειτνίαση με τη θάλασσα. Επικουρικά χρησιμοποιούνται και τα κριτήρια του πληθυσμού ή των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Τα νησιά ορίζονται βάσει του στατιστικού ορισμού της Eurostat, σύμφωνα με τον οποίο το νησί πρέπει να έχει έκταση τουλάχιστον 1 τ.χλμ, να είναι τουλάχιστον σε απόσταση ενός χλμ. από τη στεριά, να έχει μόνιμο πληθυσμό τουλάχιστον 50 κατοίκων, να μην έχει μόνιμη σύνδεση με τη στεριά και να μη στεγάζει ευρωπαϊκή πρωτεύουσα.

Σημειώνεται πως οι ορισμοί αφορούν την οριοθέτηση των περιοχών σε ευρωπαϊκό επίπεδο και κατ'επέκταση τα κριτήρια μπορεί να προσαρμόζονται ανάλογα με τη γεωγραφική κλίμακα μελέτης. Επίσης, είναι δυνατό να υπάρχει αλληλεπικάλυψη των τυπολογιών περιοχών, με την έννοια ότι μια χωρική ενότητα μπορεί να εντάσσεται σε περισσότερες από μία κατηγορίες, για παράδειγμα να είναι παράκτια αστική περιοχή.

Από τις έξι κατηγορίες τυπολογιών περιοχών επιλέγεται να μελετηθούν αναλυτικότερα α) οι αστικές/μητροπολιτικές περιοχές και β) οι αγροτικές περιοχές. Συγκεκριμένα, στόχος είναι να διερευνηθούν τα ειδικότερα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό και την οριοθέτηση αυτών των τύπων περιοχών, αλλά και η κατώτερη γεωγραφική μονάδα στην οποία εφαρμόζονται τα κριτήρια ώστε να προκύψει η τελική περιοχή.

Όσον αφορά τις αστικές/μητροπολιτικές περιοχές (Πίνακας 2), αυτές προσδιορίζονται με βάση τη μορφολογία που αφορά στη συνέχεια ή μη του αστικού ιστού, την πληθυσμιακή πυκνότητα, το πληθυσμιακό μέγεθος και τον αστικό ή οικονομικό τους ρόλο. Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται ποικίλουν όπως και οι τιμές αυτών, ενώ ορισμένα κριτήρια έχουν περισσότερο ποιοτική διάσταση. Σημειώνεται ότι σε ορισμένες τυπολογίες οι αστικές/μητροπολιτικές περιοχές ταυτίζονται με τις Λειτουργικές Αστικές Περιοχές (ΛΑΠ), που συνιστούν στην πραγματικότητα τις αγορές εργασίας που πολώνονται γύρω από έναν αστικό πυρήνα (Antikainen, 2005). Στην περίπτωση αυτή τα κριτήρια χρησιμοποιούνται κυρίως για να ταξινομήσουν τις ΛΑΠ στο αστικό σύστημα ανάλογα με τη σημασία τους. Οι τυπολογίες αυτές αναφέρονται, δηλαδή, σε μια εσωτερική τυπολόγηση του μεγέθους και της σημασίας των αστικών-μητροπολιτικών περιοχών και όχι στην ίδια την οριοθέτηση τους. Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι ο προσδιορισμός των ορίων των ΛΑΠ μπορεί να ποικίλει σε σημαντικό βαθμό ανάλογα με τα ειδικότερα κριτήρια και τις τιμές τους που επιλέγεται να χρησιμοποιηθούν (Antikainen, 2005). Κατ' επέκταση, η διαφοροποίηση των κριτηρίων καταδεικνύει την ευελιξία στην επιλογή μεθόδου οριοθέτησης και ταξινόμησης των αστικών-μητροπολιτικών περιοχών. Σε κάθε περίπτωση κρίσιμο στοιχείο αποτελεί η χωρική μονάδα στην οποία είναι διαθέσιμα τα στοιχεία για την εφαρμογή των κριτηρίων. Ανάλογα με το κριτήριο που χρησιμοποιείται διαφοροποιείται και η γεωγραφική κλίμακα

εφαρμογής τους. Εντούτοις, όσο μικρότερη είναι η χωρική μονάδα εφαρμογής του κριτηρίου, τόσο ακριβέστερη και ορθότερη είναι η οριοθέτηση των περιοχών.

Όσον αφορά τον προσδιορισμό των αγροτικών περιοχών (Πίνακας 3), αυτές στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ορίζονται σε συνάρτηση με τις αστικές περιοχές. Υπάρχουν αρκετές τυπολογίες και οριοθετήσεις των αγροτικών περιοχών που βασίζονται στη διαβάθμιση του αστικού-αγροτικού. Τα συνηθέστερα κριτήρια που χρησιμοποιούνται είναι οι καλύψεις γης (αστικός ιστός, αγροτική γη, τεχνητές ή φυσικές επιφάνειες κ.ά.), η πληθυσμιακή πυκνότητα και το μέγεθος του πληθυσμού, οι παραγωγικές δραστηριότητες (με έμφαση στον πρωτογενή τομέα) και η θέση, όσον αφορά κυρίως την απόσταση από τα αστικά κέντρα. Με εξαίρεση το κριτήριο της απόστασης, τα υπόλοιπα κριτήρια είναι τα ίδια με αυτά που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό των αστικών/μητροπολιτικών περιοχών. Ως προς τη γεωγραφική κλίμακα εφαρμογής των κριτηρίων χρησιμοποιείται η διοικητική μονάδα NUTS 3, διότι σε αυτήν είναι συνήθως διαθέσιμα τα στατιστικά στοιχεία που απαιτούνται για τον ορισμό των αγροτικών περιοχών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Στην περίπτωση προσδιορισμού με βάση την απόσταση χρησιμοποιείται η κατώτερη διοικητική μονάδα NUTS 5.

Σημειώνεται πώς θα ήταν χρήσιμος συγκερασμός των δύο κατηγοριών τυπολογιών αστικές/μητροπολιτικές περιοχές και αγροτικές περιοχές σε μία κατηγορία: τις αστικές – αγροτικές περιοχές.

Συνοψίζοντας, οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις προσδιορισμού και οριοθέτησης των χωρικών ενότητων βασίζονται σε συνδυασμούς διαφορετικών παραγόντων. Η πολλαπλότητα των κριτηρίων επιτρέπει την επεξεργασία και κατασκευή νέων μεθοδολογιών για την ταξινόμηση και οριοθέτηση των διάφορων τύπων περιοχών. Οι τυπολογίες των περιοχών αποτελούν εργαλείο συγκριτικής ανάλυσης του χώρου, αλλά και εργαλείο για την εφαρμογή των εκάστοτε πολιτικών. Είναι σημαντικό η προτεινόμενη μεθοδολογία για τον προσδιορισμό και την οριοθέτηση χωρικών ενότητων να είναι απλή, να βασίζεται σε στοιχεία που είναι διαθέσιμα και επαρκούς ποιότητας αλλά και να εφαρμόζεται σε ένα κατάλληλο γεωγραφικό επίπεδο.

Πίνακας 1. Τυπολογίες περιοχών και κριτήρια οριοθέτησης τους

	<i>Κριτήρια οριοθέτησης τυπολογιών περιοχών</i>					
	Φυσικά		Λειτουργικά (Συγκεντρώσεις και Ροές)			Διοικητικά
<i>Τυπολογίες περιοχών</i>	Γεωμορφολογία	Καλύψεις Γης	Πληθυσμός / Πυκνότητα πληθυσμού	Αστικές λειτουργίες / Παραγωγικές δραστηριότητες	Απόσταση / Χρονοαπόσταση	Διοικητικά όρια
Αστικές /μητροπολιτικές		X	X	X		
Αγροτικές		X	X	X	X	
Διασυνοριακές						X
Ορεινές	X					
Νησιώτικες	X		X			
Παράκτιες	X		X	X		

Πηγή: ESPON (2009) και ίδια επεξεργασία

Πίνακας 2. Ειδικότερες τυπολογίες αστικών-μητροπολιτικών περιοχών και κριτήρια προσδιορισμού τους

Πηγή	Ειδικότερες τυπολογίες περιοχών	Γεωγραφική κλίμακα	Καλύψεις γης	Πυκνότητα πληθυσμού (κατ/τ.χλμ.)	Πληθυσμός	Αστικές /οικονομικές λειτουργίες
ΕΕΑ (2007)	Αστικές Μορφολογικές Ζώνες (AMZ)	Εδαφικές μονάδες των 25 ha	συνέχεια του αστικού ιστού (απόσταση <200μ.)			
	Περιοχές εκτός AMZ		ασυνέχεια του αστικού ιστού			
Eurostat (2004)	πυκνοκατοικημένες περιοχές	NUTS 5 / LAU2 (δημοτικό διαμέρισμα)		>500.	X	X
	ενδιάμεσες περιοχές			100-500		
	αραιοκατοικημένες περιοχές			<100		
ESPON 1.4.3 (2007)	Μητροπολιτικές ΛΑΠ	Περιοχές NUTS 5 με πυκνότητα >650 κατ./τ.χλμ.			>500.000	
	Μεγάλες ΛΑΠ				>250.000	
	Μεσαίες ΛΑΠ				>100.000	
	Μικρές ΛΑΠ				<100.000	
ESPON 1.1.1 (2005) Πηγή: ESPON (2009) και ίδια επεξεργασία	MEGAs	Βάσει των ΛΑΠ			X	Λήψη αποφάσεων/ Διοίκηση/ Μεταφορές/ Γνώση/ Πολιτισμός/Τουρισμός
	Διεθνικές / εθνικές ΛΑΠ				X	
	Περιφερειακές/ τοπικές ΛΑΠ				X	

Πίνακας 3. Ειδικότερες τυπολογίες αγροτικών περιοχών και κριτήρια προσδιορισμού τους

Πηγή	Ειδικότερες τυπολογίες περιοχών	Γεωγραφική κλίμακα	Καλύψεις γης	Πυκνότητα πληθυσμού (κατ/τ.χλμ.)	Πληθυσμός	Παραγωγικές δραστηριότητες	Απόσταση / Χρονοαπόσταση
ESPON 1.1.1 (2005)	Περιοχή σε <45 λεπτά απόσταση από μία ΛΑΠ	NUTS 5					< 45 λεπτά απόσταση
	Περιοχή σε >45 λεπτά απόσταση από μία ΛΑΠ					> 45 λεπτά απόσταση	
ESPON 1.1.2 (2003)	6 κατηγορίες με βάση το βαθμό αστικής επιρροής και το βαθμό ανθρώπινου αποτυπώματος	NUTS 3	Ποσοστό τεχνητών επιφανειών και αγροτικής γης	< 100 100-500	X		
ESPON Atlas (2008)	Όπως η προηγούμενη τυπολογία με συνεκτίμηση δύο επιπλέον παραγόντων	NUTS 3	>60% αγροτική γη			>10% απασχόληση στον πρωτογενή τομέα	
BBR (2007)	6 κατηγορίες + MEGAs/ Διεθνείς / Εθνικές ΛΑΠ	NUTS 3		X			50χλμ. από τα αστικά κέντρα
SPESP (Study Programme on European Spatial Planning (1999)	Ισχυρή περιοχή	NUTS 3	Ποσοστό αγροτικής γης και ένταση αστικής διάχυσης			Παραγωγικότητα γεωργίας (ΑΠΑ/ χρησιμ. γεωργική γη) Διαφοροποίηση δραστηριοτήτων (απασχόληση σε βιοτεχνίες)	
	Υπό πίεση περιοχή						
	Αδύναμη περιοχή						
DG Agri /DG Agri Factsheet (2004)	Κυρίαρχα αγροτική	NUTS 3		Αγροτική όταν έχει <150	>50% ζει σε αγροτικές κοινότητες		
	Σημαντικά αγροτική				15-50% ζει σε αγροτικές κοινότητες		
	Κυρίαρχα αστική				<15% ζει σε αγροτικές κοινότητες		

Πηγή: ESPON (2009) και ίδια επεξεργασία

2.3.3 Ερευνητικά ερωτήματα και το πλαίσιο των υποθέσεων εργασίας

Στην παρούσα ενότητα συνοψίζονται οι εκτιμήσεις για τη σχέση της χωρικής οργάνωσης με τη χωρική ανάπτυξη και το ανθρώπινο δυναμικό. Ειδικότερος στόχος είναι η ανάδειξη της διάστασης του χώρου ως διαμεσολαβητικού παράγοντα προσδιορισμού της σχέσης ανάπτυξης και ανθρώπινου δυναμικού. Η διάσταση του χώρου προσεγγίζεται μέσα από δύο συνδεδεμένους άξονες: τις χωρικές διαφοροποιήσεις -όπως αυτές προκύπτουν από την τυπολογία περιοχών- και την πολυκεντρικότητα.

Η πολυκεντρικότητα αποτελεί το εργαλείο χωρικής ανάλυσης που είναι απαραίτητο για τη διερεύνηση της σχέσης ανθρώπινου δυναμικού και χωρικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Καυκαλά (2004, σ.15, σ.16) τα βασικά αντικείμενα της χωρικής ανάπτυξης διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: τις *συγκεντρώσεις*, οι οποίες αναφέρονται στην κατανομή του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων, τα *δίκτυα* που διακρίνονται σε υλικά δίκτυα τεχνικών υποδομών και σε *άυλα* (κοινωνικά) δίκτυα σχέσεων που συνδέουν τις συγκεντρώσεις πληθυσμού και δραστηριοτήτων και τις *ροές*, οι οποίες εκφράζονται από τις μετακινήσεις και τις συναλλαγές που πραγματοποιούνται μεταξύ των δικτύων. Σχετικά με την πολυκεντρικότητα, αυτή προσδιορίζεται από α) τα κέντρα που αποτελούν συγκεντρώσεις πληθυσμού και δραστηριοτήτων και β) τις ροές -υλικές και άυλες- μεταξύ αυτών των συγκεντρώσεων. Τα δίκτυα υποδομών (μεταφορών, τηλεπικοινωνιών) και τα κοινωνικά δίκτυα (ανταλλαγής ιδεών, οικονομικών συναλλαγών, συνεργασίας κ.ά.) αποτελούν τους 'φορείς' διακίνησης αυτών των ροών. Η πολυκεντρικότητα αναφέρεται σε πολλά και διαφορετικά είδη κέντρων σε διάφορα επίπεδα χώρου (τοπικό, περιφερειακό κλπ.). Στην πραγματικότητα τα κέντρα συνιστούν βασικές εδαφικές ενότητες. Αυτές διακρίνονται σε α) *φυσικές* (από τα γεωμορφολογικά και λοιπά χαρακτηριστικά του εδάφους και των φυσικών πόρων), β) *λειτουργικές* (από τα χαρακτηριστικά των συγκεντρώσεων και των ροών του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων, όπως η ημερήσια μετακίνηση με σκοπό την εργασία, η σύνθεση της απασχόλησης, ο όγκος των συναλλαγών και γ) *πολιτικές* (από τα διοικητικά όρια, π.χ. περιφέρειες, δήμοι ή διαφορετικές πολιτικές οντότητες, π.χ. διακρατικές συμφωνίες) (Καυκαλάς, 2004, σ.16).

Όλες οι κατηγορίες των εδαφικών ενότητων χαρακτηρίζονται από τη συγκέντρωση πληθυσμού και δραστηριοτήτων, η ένταση της οποίας και η χωρική κατανομή μπορεί να ποικίλει σημαντικά. Για παράδειγμα, οι αστικές και οι αγροτικές περιοχές ορίζονται με λειτουργικά κριτήρια, ως χωρικές ενότητες που περιέχουν συγκεντρώσεις πληθυσμού και δραστηριοτήτων. Οι ορεινές, νησιωτικές και παράκτιες περιοχές ορίζονται με γεωγραφικά κριτήρια, ως χωρικές ενότητες που έχουν κοινά φυσικά χαρακτηριστικά. Οι διασυνοριακές περιοχές ορίζονται συνήθως με πολιτικά ή διοικητικά κριτήρια με βάση την ένταξή τους σε κάποιο πρόγραμμα διασυνοριακής συνεργασίας ή τα οριοθετημένα σύνορα μεταξύ των κρατών. Εντούτοις, όλες οι κατηγορίες των περιοχών αυτών περιέχουν συγκεντρώσεις πληθυσμού που μπορεί να είναι περισσότερο ομοιογενώς χωρικά κατανεμημένες στις αστικές και αγροτικές περιοχές και χωρικά ανισότροπες στις άλλες κατηγορίες.

Οι εδαφικές αυτές ενότητες μπορεί να αποτελούν τα κέντρα μιας περιοχής στην οποία αναζητείται η πολυκεντρικότητα, αλλά και περιοχές εντός των οποίων αναζητείται η πολυκεντρικότητα, στις οποίες τα κέντρα συνιστούν μικρότερες σε κλίμακα εδαφικές ενότητες. Αν και η ανάλυση του βαθμού πολυκεντρικότητας φαίνεται να ταιριάζει αποκλειστικά στις δύο πρώτες περιοχές (οι αστικές/μητροπολιτικές είναι πολυκεντρικές

ενώ οι αγροτικές περιοχές μπορεί και να μην είναι), όλοι οι τύποι περιοχών μπορούν να εξεταστούν με το κριτήριο της πολυκεντρικότητας, δηλ. κατά πόσο περιέχουν και σε ποιο βαθμό και μέγεθος κέντρα/συγκεντρώσεις πληθυσμού και δραστηριοτήτων και με ποιες σχέσεις μεταξύ τους (ροές και δίκτυα).

Οι εδαφικές ενότητες έχουν άμεση σχέση με τις χωρικές διαφοροποιήσεις και τις τυπολογίες περιοχών. Ο διαχωρισμός των εδαφικών ενοτήτων στις τρεις κατηγορίες δεν αποκλείει την προσαρμογή της οριοθέτησης των εδαφικών ενοτήτων με βάση δύο ή και περισσότερα κριτήρια, όπως για παράδειγμα η προσαρμογή των χαρακτηριστικών της συγκέντρωσης ενός μεγέθους στα κατάλληλα διοικητικά όρια ώστε να είναι δυνατή η χρησιμοποίηση των δεδομένων.

Αναφορικά με το ανθρώπινο δυναμικό, η ιεράρχηση και εξειδίκευση των κέντρων, όπως προκύπτει με βάση τα λειτουργικά ή φυσικά χαρακτηριστικά παράγει διαφορετικού είδους ζήτηση για ανθρώπινο δυναμικό. Δηλαδή ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του κέντρου προσελκύεται και το αντίστοιχο ανθρώπινο δυναμικό. Για παράδειγμα, τα αγροτικά κέντρα στις χαμηλότερες βαθμίδες 'περιορίζονται' σε συγκεκριμένες κατηγορίες και ειδικεύσεις ανθρώπινου δυναμικού. Αντίστοιχα, οι παράκτιες ή νησιώτικες περιοχές μπορεί να διακρίνονται από μία εξειδικευμένη λειτουργία (τουρισμός) που συσχετίζεται με συγκεκριμένες ειδικεύσεις του ανθρώπινου δυναμικού. Οι 'μεταναστεύσεις' και οι συγκεντρώσεις του ανθρώπινου δυναμικού οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στα χαρακτηριστικά του αστικού κέντρου. Τα άτομα συγκεντρώνονται στα μεγάλα αστικά κέντρα και τις μητροπολιτικές περιοχές ανάλογα με τη ζήτηση που υπάρχει εκεί για διάφορες ειδικεύσεις και ικανότητες (από ανειδίκευτη εργασία σε μονάδες έντασης εργασίας μέχρι και ειδικά ταλέντα στη μουσική, τη λογοτεχνία κλπ.). Αλλά ισχύει και το αντίστροφο, ιδίως τώρα σε περίοδο οικονομικής κρίσης, καθώς πιέζονται να εγκαταλείψουν π.χ. την Αθήνα και την ειδικευμένη εκεί θέση εργασίας τους (π.χ. στη διαφήμιση ή το marketing) και να εγκατασταθούν στην περιφέρεια, σε αγροτικές, ορεινές, νησιωτικές περιοχές δημιουργώντας ή αξιοποιώντας ευκαιρίες σε ειδικεύσεις που μπορούν να σταθούν εκεί (π.χ. αγροτικές εργασίες, αγροτουρισμός, μικρές ξενοδοχειακές μονάδες, τουριστικά επαγγέλματα).

Με αυτό το σκεπτικό, υπάρχει σύνδεση κέντρων/συγκεντρώσεων πληθυσμού και δραστηριοτήτων και ανθρώπινου δυναμικού. Όπως υπάρχει και σύνδεση μεταξύ πολυκεντρικότητας (με την έννοια των εξειδικευμένων κέντρων μιας μητροπολιτικής περιοχής) και ανθρώπινου δυναμικού από την άποψη των δραστηριοτήτων που συγκεντρώνουν τα διάφορα κέντρα (σύμφωνα με τη θεωρία των κεντρικών τόπων η μεγαλύτερη ποικιλία αγαθών και υπηρεσιών προσφέρεται στη 'μητρόπολη').

Η πολυκεντρικότητα, εκτός από εργαλείο χωρικής ανάλυσης, συγκροτεί ταυτόχρονα, το πλαίσιο για τη διατύπωση της βασικής υπόθεσης εργασίας, συνθέτοντας την έννοια της ανάπτυξης με το ανθρώπινο δυναμικό.

Τα βασικά ερωτήματα που ενσωματώνουν τον παράγοντα του ανθρώπινου δυναμικού στο τρίπτυχο: *εδαφικές διαφοροποιήσεις (τυπολογίες περιοχών) – πολυκεντρικότητα – χωρική ανάπτυξη*, είναι τα εξής:

1. Ποια είναι η χωρική διαφοροποίηση του ανθρώπινου δυναμικού σε σχέση με: α) την απόσταση από τα πρωτεύοντα κέντρα και β) την ιεράρχηση των κέντρων με βάση το μέγεθος του πληθυσμού τους (μορφολογική πολυκεντρικότητα)

2. Πώς διαφοροποιείται το ανθρώπινο δυναμικό σε σχέση με την ιεράρχηση και εξειδίκευση των κέντρων (λειτουργική πολυκεντρικότητα), όπως αυτά προκύπτουν με βάση τα λειτουργικά ή φυσικά (εδαφικά) χαρακτηριστικά τους;

Τα βασικά αυτά ερωτήματα και η αναλυτική παρουσίαση των προσεγγίσεων και εννοιών που προηγήθηκε, αποτελούν το πλαίσιο για την οριστική διατύπωση και τον εμπειρικό έλεγχο των υποθέσεων εργασίας στις επόμενες φάσεις της έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Aghion, P. and Howitt, P. (1998) *Endogenous Growth Theory*, The MIT Press
- Ahern, J. (2011) 'From fail-safe to safe-to-fail: Sustainability and resilience in the new urban world', *Landscape and Urban Planning*, Vol. 100, pp. 341–343
- Albrechts, L. and Lievois, G. (2004) 'The Flemish diamond: urban network in the making', *European Planning Studies*, Vol. 12, No. 4, pp. 351-370
- Albrechts, L. (1998) 'The Flemish diamond: precious gem and virgin area', *European Planning Studies*, Vol. 6, pp. 411-424
- Antikainen, J. (2005) 'The Concept of Functional Urban Area, Findings of the ESPON Project 1.1.1', *Informationen zur Raumentwicklung*, Heft 7.05, pp. 447-452
- Atkinson, R., Madsen, B., Russo, A., Servillo, L., Smith, I., van der Borg, J. (2010) *ATTREG - The Attractiveness of European regions and cities for residents and visitors*, Applied Research 2013/1/7, Inception Report, Version 29-Jun-10, ESPON, http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/ATTREG/ATTREG_IR_final-revision.pdf(accessed 10 January 2013)
- Bailey, N. and Turok, I. (2001) 'Central Scotland as a polycentric urban region: useful planning concept or chimera?', *Urban Studies*, Vol. 38, No. 4, pp. 697-715
- Beccatinni, G. (1992) 'Le district marshallien: une notion socio-économique', in G. Benko and A. Lipietz (eds) *Les régions qui gagnent: districts et réseaux. Les nouveaux paradigmes de la géographie économique*, Paris, PUF
- Bengs, C., and Zonneveld, W. (2002) 'The European Discourse on urban-rural relationships: a new policy and research agenda', *Built Environment*, Vol. 28, No. 4, pp. 278-289
- Bessen, J. (1998) 'Productivity Adjustments and Learning-by-Doing as Human Capital' *Research on Innovation*, WP3/98
- Blotevogel, H.H. (1998) 'The Rhine-Ruhr metropolitan region: reality and discourse', *European Planning Studies*, Vol. 6, pp. 395-410
- Borts, G.H. and Stein, J.L. (1964) *Economic Growth in a Free Market*, New York and London, Columbia University Press
- Breschi, S. and Lissoni, F. (2001) 'Knowledge Spillovers and Local Innovation Systems: A Critical Survey', *Industrial and Corporate Change*, Vol. 10, No. 4, pp. 975-1005

- Breschi, S. and Malerba, F. (eds) (2005) *Clusters, networks and innovation*, Oxford University Press
- Breschi, S., Lissoni, F. and Montobbio, F. (2005) 'From publishing to patenting: Do productive scientists turn into academic inventors?' *Revue d' économie Industrielle*, Vol. 110, No. 2, pp. 75-102
- Bristow, G. et al. (2013) *ECR2, Economic Crisis: Resilience of Regions*, Applied Research 2013/124/2012, Inception Report, Version 17/08/2012, ESPON, http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/ECR2/ECR2_inception_report.pdf (accessed 10 January 2013)
- Brown, J.E. and Hendry, C. (1998) 'Industrial districts and supply chains as vehicles for managerial and organizational learning', *International Studies of Management and Organisation*, Vol. 27, No. 4, pp. 127-157
- Brown, W.M., Newbold, K.B. and Beckstead, D. (2010) 'Growth and Change in Human Capital across the Canadian Urban Hierarchy, 1996-2001', *Urban Studies*, Vol. 47, No. 7, pp. 1571-1586
- Burger, M. and Meijers, E. (2012) 'Form Follows Function? Linking Morphological and Functional Polycentricity', *Urban Studies*, Vol. 49, No. 5, pp. 1127-1149
- Calthorpe, P. and Fulton, W. (2001) *The Regional City: Planning for the End of Sprawl*, Washington DC, Island Press.
- Camagni, R. (2008) 'Towards a Concept of Territorial Capital', in R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini and U. Fratesi (eds) *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*, Berlin, Springer
- Camagni, R. (2002) 'On the concept of territorial competitiveness. Sound or Misleading?', *Urban Studies*, Vol. 39, No. 13, pp. 2395-2411
- Camagni, R. (2001) 'The economic role and spatial contradictions of global city-regions: the functional, cognitive, and evolutionary context', in A. J. Scott (ed.) *Global City-regions: Trends, Theory, Policy*, Oxford, Oxford University Press, pp. 96-119
- Camagni, R. and Capello, R. (2012) 'Regional Competitiveness and Territorial Capital: A Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union', *Regional Studies*, pp. 1-20, iFirst article.
- Camagni, R. and Salone, C. (1993) 'Network urban structures in Northern Italy: elements for a theoretical framework', *Urban Studies*, Vol. 30, No. 6, pp. 1053-1064
- Cambridge Journal of Regions, Economy and Society (CJRES) (2010) *The Resilient Region*, Vol. 3, No. 1
- Caniëls, M. (2000) *Knowledge Spillovers and Economic Growth*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing
- Capello, R. and Nijkamp, P. (2009) 'Introduction: regional growth and development theories in the twenty-first century – recent theoretical advances and future challenges' in R. Capello and P. Nijkamp (eds) *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar, pp. 1-16.

- Carillo, M.R. (2003) 'Human Capital Formation in the New Growth Theory: The Role of Social Interactions', in N. Salvadori (ed.) *The Theory of Economic Growth: A Classical Perspective*, Edward Elgar Publishing
- Champion, A.G. (2001) 'A changing demographic regime and evolving polycentric urban regions: consequences for the size, composition and distribution of city populations', *Urban Studies*, Vol. 38, No. 4, pp. 657-677
- Cohen, W. and Levinthal, D. (1990), 'Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation', *Administrative Science Quarterly*, Vol. 35, Is. 1, pp. 128-152
- Commission of the European Communities (CEC) (2006) 'Putting knowledge into practice: A broad-based innovation strategy for the EU', 502 final, Brussels, 13.09.2006
- Commission of the European Communities (CEC) (2009) 'Reviewing Community innovation policy in a changing world', 442 final, Brussels, 2.9.2009
- Cooke, P., Parrilli, T. and Curbelo, J.L. (eds) (2012) *Innovation, Global Change and Territorial Resilience*, Edward Elgar Publishing
- Cooke, P., Gomez, U.M. and Etxebarria, G. (1997) 'Regional innovation systems: institutional and organizational dimensions', *Research Policy*, Vol. 26, No. 4-5, pp. 475-491
- Cooke, P. and Morgan, K. (1998) *The Associational Economy*, Oxford University Press
- Cortright, J. (2001) 'New Growth Theory, Technology and Learning: A Practitioner's Guide' *Reviews of Economic Development and Practice*, No. 4, US Economic Development Administration
- Cowan, R. et al. (2000) 'The Explicit Economics of Knowledge Codification and Tacitness' *Industrial and Corporate Change*, Vol. 9, No. 2, pp. 211-253
- Cowan, R. and Foray, D. (1997) 'The Economics of Codification and the Diffusion of Knowledge', *Industrial and Corporate Change*, Vol. 6, Is. 3, pp. 595-622
- Cowell, M. (2010) 'Polycentric Regions: Comparing Complementarity and Institutional Governance in the San Francisco Bay Area, the Randstad and Emilia-Romagna', *Urban Studies*, Vol. 47, No. 5, pp. 945-965
- Crevoisier, O. (2001) 'L'approche par les milieux innovateurs: état des lieux et perspectives', *Revue d'économie régionale et urbaine*, Vol. 1, pp.153-165
- Davoudi, S. (2012) 'Resilience: A Bridging Concept or a Dead End?' *Planning Theory and Practice*, Vol. 13, No. 2, pp. 299-333
- Davoudi, S. (2003) 'Polycentricity in European spatial planning: from an analytical tool to a normative agenda', *European Planning Studies*, Vol. 11, No. 8, pp. 979-999
- Dieleman, F.M. and Faludi, A. (1998) 'Polynucleated metropolitan regions in north-west Europe: theme of the special issue', *European Planning Studies*, Vol. 6, No. 4, pp.365-377
- Döring, T. and Schnellenbach, J. (2006) 'What do we know about geographical knowledge spillovers and regional growth?: A survey of the literature', *Regional Studies*, Vol. 40, No. 3, pp.375-395

- European Commission (EC) (1999) *ESDP – European Spatial Development Perspective: Towards a Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities
- European Commission (EC) (2010) 'Europe 2020 Flagship Initiative: Innovation Union', COM(2010) 546 final, Brussels, 6.10.2010
- ESPON (2003) *ESPON Project 1.1.1: The Role, Specific Situation and Potentials of Urban Areas as Nodes in a Polycentric Development*, Third Interim Report, Part 3. Luxembourg, ESPON
- ESPON (2005) *ESPON Project 1.1.1: Potentials for Polycentric Development in Europe*, Final Report, Luxembourg, ESPON
- ESPON (2006a) *ESPON Project 1.4.1: The Role of Small and Medium-Sized Towns (SMESTO)*, Final Report, Luxembourg, ESPON
- ESPON (2006b) *ESPON Project 1.4.4, Preparatory Study on Feasibility of Flows Analysis*, Draft Final Report, Luxembourg, ESPON
- ESPON (2009) *The ESPON 2013 Programme*, ESPON Typology Compilation, Interim Report, Luxembourg, ESPON
- Faggian, A. and McCann, P. (2009) 'Human capital and regional development', in R. Capello and P. Nijkamp (eds) *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar Publishing, pp. 133-151
- Feldman, M. and Florida, R. (1994) 'The geographic sources of innovation: technological infrastructure and product innovation in the United States' *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 84, Is. 2, pp. 210-229
- Fischer, M.M. (2006) 'Innovation, Knowledge Spillovers and Innovations' in M.M. Fischer (ed.) *Innovation, Networks and Knowledge Spillovers*, Berlin, Heidelberg, Springer, pp.169-187
- Flint, J. and Raco, M. (2012) *The future of sustainable cities. Critical reflections*, Bristol, The Policy Press
- Florida, R. (1995) 'Toward the Learning Region', *Futures*, Vol. 27, No.5, pp. 527-536
- Florida, R. (2012) *The Rise of the Creative Class. Revisited*, 10th Anniversary Edition, Basic Books
- Franz, P., and Hornych, C. (2010) 'Political Institutionalisation and Economic Specialisation in Polycentric Metropolitan Regions: The Case of the East German 'Saxony Triangle'', *Urban Studies*, Vol. 47, No. 12, pp. 2665-2682
- Friedmann, J. and Miller, J. (1965) 'The urban field', *AIP Journal*, Vol. 31, pp. 312-320
- Geological Survey of Finland (GTK) et al. (2003) 'The spatial effects and management of natural and technological hazards in general and in relation to climate change', ESPON 2006 Project 1.3.1, 1st Interim Report, http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_ESPON2006Projects/Menu_Themat icProjects/naturalhazards.html (accessed 1 May 2012)

- Gilpin, R. (2002) *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία: η διεθνής οικονομική τάξη*, Αθήνα, Ποιότητα
- Glaeser, E., Laibson, D., Scheinkman, J. and Soutter, C. (2000) 'Measuring trust', *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115, pp. 811-846
- Goldstein, B.E. (2012) *Collaborative Resilience: Moving through crisis to opportunities*, The MIT Press
- Gordon, P., Richardson, H.W. and Wong, H.L. (1986) 'The distribution of population and employment in a polycentric city: the case of Los Angeles', *Environmental Planning, A*, Vol. 18, pp. 161-173
- Gottmann, J. (1964) *Megalopolis, The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*. Cambridge, The MIT Press
- Governa, F. and Salone, C. (2005) 'Italy and European spatial polices: polycentrism, urban networks and local innovation practices', *European Planning Studies*, Vol. 13, pp. 265–283.
- Green, N. (2007) 'Functional Polycentricity: A Formal Definition in Terms of Social Network Analysis', *Urban Studies*, Vol. 44, No. 11, pp. 2077-2103
- Griliches, Z. (1992) 'The search for R&D spillovers', *Scandinavian Journal of Economics*, Vol. 94, pp. 29–47
- Grossman, G.M. and Helpman, E. (1994) 'Endogenous innovation in the theory of growth' *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 8, No. 1, pp. 23-44
- Hadjimichalis, C. (2006) 'Non-Economic Factors in Economic Geography and in 'New Regionalism': A Sympathetic Critique', *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 30, No. 3, pp. 690-704
- Hall, P. (1984) *The World Cities*, 3rd ed., London, Weidenfeld and Nicolson
- Hall, P. and Pain, K. (eds) (2006) *The Polycentric Metropolis: Learning from Mega-city Regions in Europe*, London, Earthscan
- Henderson, V. (1997) 'Externalities and Industrial Development', *Journal of Urban Economics*, Vol. 24, pp. 449-470
- Herod, A. (2011) *Scale*, Routledge
- Hodgson, G.M. (1998) 'The Approach of Institutional Economics' *Journal of Economic Literature*, Vol. 36, pp. 166-192
- Hudson, R. (forthcoming) 'Regulatory change and the search for regional resilience in a post neoliberal world', to be published in C. Lane and G. Wood (eds), *Capitalist Diversity and Diversity within Capitalism*, Routledge
- Hudson, R. (2010) 'Resilient regions in an uncertain world: wishful thinking or a practical reality?' *CJRES, The Resilient Region*, Vol. 3, No. 1, pp. 11-25
- Jacobs, J. (1969) *The Economy of Cities*, New York, Random House
- Jaffe, A. (1989) 'The real effects of academic research' *American Economic Review*, Vol. 79, pp. 957-970

- Kafkalas, G. and Komninou, N. (1999) 'The Innovative region strategy: lessons from the Central Macedonia Technology Plan', in K. Morgan and C. Nauwelaers (eds) *Regional Innovation Strategies and Peripheral Regions*, London, Jessica Kingsley Publ.
- Keeble, D. and Wilkinson, F. (1999) 'Collective learning and knowledge development in the evolution of regional clusters of high-technology SMEs in Europe', *Regional Studies*, Vol. 33, pp. 295-303
- Kline, S. and Rosenberg, N. (1987) 'An overview of innovation', in R. Landau and N. Rosenberg (eds) *The Positive Sum Strategy: Harnessing Technology for Economic Growth*, Washington DC
- Kloosterman, R. and Lambregts, B. (2001) 'Clustering of Economic Activities in Polycentric Urban Regions: The Case of the Randstad', *Urban Studies*, Vol. 38, No. 4, pp. 717-732
- Kloosterman, R.C. and Musterd, C. (2001) 'The polycentric urban region: towards a research agenda', *Urban Studies*, Vol. 38, No. 4, pp. 623-633
- Knaap, W. (1998) 'The Rhine-Ruhr area in transformation: towards a European metropolitan region?', *European Planning Studies*, Vol. 6, pp.379-393
- Komninou, N. (2002) *Intelligent Cities: Innovation, Knowledge Systems and Digital Spaces*, New York, Spon Press
- Krugman, P. (1991) *Geography and Trade*, Cambridge, The MIT Press
- Krugman, P. (1998) *Development, Geography and Economic Theory*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press
- Lambooy, J.G. (1998) 'Polynucleation and economic development: The Randstad', *European Planning Studies*, Vol. 6, No. 4, pp. 457-467
- López-Rodríguez, J., Faina, A. and López-Rodríguez, J. (2007) 'Human Capital Accumulation and Geography: Empirical Evidence from the European Union', *Regional Studies*, Vol. 41, No. 2, pp. 217-234
- Lucas, R. (1988) 'On the mechanics of economic development', *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22, pp. 3-42
- Lundvall, B.A.(1992) *National Systems of Innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning*, London, Pinter
- Lundvall, B.A. and Johnson, B. (1994) 'The Learning Economy', *Journal of Industry Studies*, Vol. 1, No. 2, pp. 23-42
- Manca, F. (2012) 'Human capital composition and economic growth at the regional level', *Regional Studies*, Vol. 46, No. 10, pp. 1367-1388
- Marshall, A. (1920) *Principles of Economics*, London, Macmillan
- Martin, R. (2012) 'Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks', *Journal of Economic Geography*, Vol. 12, No 1, pp. 1-32
- Martin, R. and Morrison, P. (2003) 'Thinking about the geographies of labour', in R. Martin and P. Morrison (eds) *Geographies of Labor Market Inequalities*, Routledge, pp. 3-20

- McCann, Ph. and van Oort, F. (2009) 'Theories of agglomeration and regional economic growth: a historical review', in R. Capello and P. Nijkamp (eds) *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar Publishing, pp. 19-32
- Morgan, K. (1997) 'The learning region: institutions, innovation and regional renewal' *Regional Studies*, Vol. 31, No. 5, pp. 491-503
- Nelson, R. (2005) *Technology, institutions and economic growth*, Cambridge, Mass., Harvard University Press
- Nelson, R. and Winter, S. (1974) 'Neoclassical vs. Evolutionary Theories of Growth', *The Economic Journal*, Vol. 84, No. 336, pp. 886-905
- OECD (2001) *OECD Territorial Outlook*, OECD
http://books.google.gr/books?id=OnHs7qNSWU8C&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Accessed 1 April 2012)
- Parr, J. B. (2004) 'The Polycentric Urban Region: A Closer Inspection', *Regional Studies*, Vol. 38, No. 3, pp. 231-240
- Parrilli, T., Curbelo, J.L., and Cooke, P. (2012) 'Introduction', in P. Cooke, T. Parrilli, and J.L., Curbelo (eds) *Innovation, Global Change and Territorial Resilience*, Edward Elgar Publishing.
- Peck, J.A. (1989) 'Reconceptualizing the local labour market: space, segmentation and the state', *Progress in Human Geography*, Vol. 13, pp. 42-61
- Perrons, D. (2003) 'The new economy, labour market inequalities and the work life balance', in R. Martin and P. Morrison (eds) *Geographies of Labor Market Inequalities*, Routledge, pp. 129-148
- Perrons, D. (2011) 'Regional disparities and equalities: Towards a capabilities perspective?' in A. Pike, A. Rodríguez-Pose and J. Tomaney (eds) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 59-73
- Pike, A., Rodríguez-Pose, A. and Tomaney, J. (2011) 'Introduction: A Handbook of Local and Regional Development', in A. Pike, A. Rodríguez-Pose and J. Tomaney (eds) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, pp. 1-14.
- Piore, M. and Sabel, C. (1984) *The Second Industrial Divide: possibilities for prosperity*, New York, Basic Books
- Poelhekke, S. (2013) 'Human capital and employment growth in German metropolitan areas: new evidence', *Regional Studies*, Vol. 47, No. 2, pp.245-263
- Polanyi, M. (1967) *The Tacit Dimension*, New York, Anchor Books
- Ramos, R., Surinach, J. and Artís, M. (2012) 'Regional economic growth and human capital: the role of over-education', *Regional Studies*, Vol. 46, No. 10, pp. 1389-1400
- Romer, P.M. (1986) 'Increasing Returns and Long-Run Growth' *The Journal of Political Economy*, Vol. 94, No. 5, pp. 1002-1037
- Romer, P.M. (1990) 'Endogenous Technological Change' *The Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 5, Part 2, pp. S71-S102

- Schoenberger, E. (1989) 'New models of regional change', in R. Peet and N. Thrift (eds) *New Models in Geography*, London, Unwin Hyman
- Schumpeter, J. (1934) *The Theory of Economic Development: an inquiry into profits, capital, credit, interest and the business cycle*, Transaction Publishers
- Scott, A. (1988) *New Industrial Spaces: Flexible production, organisation and regional development in North America and Western Europe*, London, Pion
- Skare, M. (2011) 'How important is human capital for growth in reforming economies?', *Technological and Economic Development of Economy*, Vol. 17, No. 4, pp.667-687
- Smith, N. (1984/2008) *Uneven Development. Nature, Capital, and the production of Space*, The University of Georgia Press
- Solow, R. (1957) 'Technical change and aggregate production function', *Review of Economics and Statistics*, Vol. 39, pp. 312-320
- Storper, M. and Scott, A. (2009) 'Rethinking human capital, creativity and urban growth', *Journal of Economic Geography*, Vol. 9, pp. 147–167
- Storper, M. (1997) *The Regional World. Territorial development in a Global World*, New York, London, The Guilford Press
- Vasanen, A. (2012) 'Functional Polycentricity: Examining Metropolitan Spatial Structure through the Connectivity of Urban Sub-centres', *Urban Studies*, Vol. 49, pp. 3627-364
- Vinding, A.L. (2006) 'Absorptive Capacity and Innovative Performance: A Human Capital Approach', *Economics of Innovation and New Technology*, Vol. 15, No. 4-5, pp. 507-517
- Webster, E. (2004) 'Firm's decisions to innovate and innovation routines', *Economics of Innovation and New Technology*, Vol. 13, pp. 733-745
- Wei, H. (2008) 'Measuring Human Capital for Australia: Issues and Measures', Paper Prepared for the 30th General Conference of The International Association for Research in Income and Wealth, Portoroz, Slovenia, <http://www.iariw.org/papers/2008/wei.pdf> (Accessed 1 April 2012).
- Wolfe, D. (2011) 'Regional Resilience and place-based Development Policy: Implications for Canada', Paper presented to the Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, Wilfred Laurier University, Ontario.
- Αγγελίδης, Μ. (2000) *Χωροταξικός Σχεδιασμός και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Αθήνα, Συμμετρία
- Ανδρικοπούλου, Ε. (2010) 'Πολυκεντρικότητα του οικιστικού δικτύου: Η συμβολή των θεμελιωτών της χωρικής επιστήμης και οι εφαρμογές στην Ελλάδα', στο *Πόλεως Λόγος. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Α.-Φ. Λαγόπουλο*, Θεσσαλονίκη, UniversityStudioPress και ΑΠΘ, Πολυτεχνική Σχολή Τμήμα Αρχιτεκτόνων, σσ. 87-98
- Βαϊτσος, Κ. και Μπαρτζώκας, Α. (επιμ.) (2004) *Αναπτυξιακή οικονομική: Κείμενα οικονομικής σκέψης και κοινωνικού προβληματισμού*, Αθήνα, Κριτική
- Γεμεντζή, Γ. (2011) *Αστική Διάχυση και Οικιστικό Δίκτυο. Έννοιες και Εργαλεία Ανάλυσης με εφαρμογή στην περιοχή επιρροής της Θεσσαλονίκης*, Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ

- Γιαννακού, Α., Σεϊτανίδης, Σ. και Φούρκας, Β. (2010) 'Διερεύνηση της επίδρασης της Εγνατίας οδού και των καθέτων αξόνων στην πολυκεντρική χωρική ανάπτυξη της Βόρειας Ελλάδας', *ΑΕΙΧΩΡΟΣ*, τ. 13, σσ. 30-61
- Ευρωπαϊκές Κοινότητες (ΕΚ) (εκδ.) (1997) *Σχέδιο ανάπτυξης του κοινοτικού χώρου, Πρώτο επίσημο σχέδιο*, υποβληθέν στο πλαίσιο της άτυπης διάσκεψης υπουργών χωροταξίας των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Noordwijk, 9 και 10 Ιουνίου 1997.
- Θωίδου, Ε. (2005) *Περιφερειακή Πολιτική και Χωρική Ανάπτυξη: Η υλοποίηση της δημόσιας παρέμβασης στον περιφερειακό χώρο με έμφαση στην Κεντρική Μακεδονία (1989-1999)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ
- Καυκαλάς, Γ. (επιμ.) (2004) *Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης*, Αθήνα, Κριτική
- Καυκαλάς, Γ. (2004) 'Το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης: εξέλιξη και βασικές συνιστώσες', στο Γ. Καυκαλάς (επιμ.) *Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης*, Αθήνα, Κριτική
- Φουτάκης, Δ. (2004) 'Χώρος, ανταγωνιστικότητα και κοινωνικό κεφάλαιο: μια κριτική ανασκόπηση' στο Γ. Καυκαλάς (επιμ.) *Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης*, Αθήνα, Κριτική